

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Evelin Arust

TRAUMAATILINE MÄLU JA UNEPAINED ENE MIHKELSONI ROMAANIS
„KATKUHAUD“ JA SOFI OKSANENI ROMAANIS „PUHASTUS“

Bakalaureusetöö

Juhendaja Mart Velsker

TARTU 2010

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. TRAUMA- JA UNENÄOTEOORIA.....	5
2. TRAUMAD JA HIRM.....	11
2.1. Traumad ja vägivaldsed ohvrid.....	11
2.2. Hirm ja hirmutunde avaldumise eripärad.....	16
3. UNUSTAMINE, MÄLUTUS JA MÄLETAMISPROTSESSID.....	21
3.1. Unustamise võimalikkus ja võimetus ning mälutus.....	21
3.2. Mäletamisprotsesside iseloomulikud jooned.....	26
4. UNENÄGUDEST HALLUTSINATSIOONIDENI.....	31
4.1. Kõikeseletav uni ja unetus.....	31
4.2. Unenäod.....	34
4.3. Unenäolised nägemused ja hallutsinatsioonid.....	38
KOKKUVÕTE.....	41
KIRJANDUS.....	44
TRAUMATIC MEMORY AND ANGST OF DREAMING IN ENE MIHKELSON'S NOVEL "KATKUHAUD" AND SOFI OKSANEN'S NOVEL "PUHASTUS". SUMMARY	46

SISSEJUHATUS

Ene Mihkelsoni (s 1944) romaan „Katkuhaud“ ilmus 2007. aastal ning pälvis Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali proosaauhinna ning Anton Hansen Tammsaare nimelise kirjanduspreemia. Sofi Oksaneni (s 1977) romaan „Puhastus“ ilmus 2008. aastal (e k 2009) ning on saanud mitmeid prestiižseid kirjanduspreemiaid, sealhulgas Finlandia, Runebergi, Waltari ja Põhjamaade Nõukogu auhinna. Ene Mihkelsoni proosaloomingusse kuuluvad veel romaanid „Matsi põhi. Kuju keset väljakut“ (1983), „Korter“ (1985), „Nime vaev“ (1994), „Ahasveeruse uni“ (2001) ning novelli- ja laastukogu „Surma sünnipäev“ (1996). Ene Mihkelson on avaldanud ka mitmeid luulekogusid. Sofi Oksaneni teoste hulka kuuluvad romaanid „Stalini lehmad“ (2003; e k 2004), „Baby Jane“ (2005; e k 2006) ning algselt näidendina kirjutatud „Puhastus“ (2007) ja „High Heels Society“ (2008).

Lasse Koskela (2008: 67) seletab Sofi Oksaneni teose „Puhastus“ pealkirja lahti järgnevalt: see jutustus ei lõppe tragöödiaga omase katarsise, puhastumisega, tulemuseks on hoopiski kibe pessimism. Indiviidi tasandil võib ehk näha Aliide omalaadset puhastumist. Teisalt kannab teose pealkiri endas konnotatsiooni Stalini „puhastusest.“ (Koskela 2008: 67) Anu Laitila (2008: 59) lisab, et teose pealkirja tähendust on võimalik vaadelda ka positiivsest küljest, nimelt vabastab romaan inimesed vaikimise traditsioonist ja puhastab rahvuslikku eneseväarikustunnet. Ene Mihkelsoni „Katkuhaud“ sümboliseerib punast ja pruuni katku, eelkõige esimest. Mihkelson (2007: 160) kirjutab: „Ainult kõige julgemad lähevad Katkuhauast muinasaegse Eesti ülikute luid otsima.“ Katkuhaud on siin kui märgiline element, mis hoiatab, et see, kes hakkab uurima minevikusündmusi, võib mälestustekeerisest väljuda alistatuna. *Teadasaamisvapustus* (Mihkelson 2007: 141) on liiga suur. Võimalik ühisjoon romaanide pealkirjade vahel tundub olevat nii viide poliitilistele tragöödiatele 20. sajandil kui ka „Katkuhaua“ Kaata ja „Puhastuse“ Aliide sarnane surm – mõlemad lõpetavad sümbolises puhastustules.

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärk on analüüsida Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ kujutatud vägivaldsete sündmuste

tagamaid ning nendest lähtuvate traumade avaldumisvorme, sealhulgas peamise väljundina esiletõusvat hirmutunnet. Sellele järgnevalt on vaatluse all, kuidas kajastub hirm mäletamise ja mittemäletamise ees ning millisena ilmnevad mäletamisprotsesside iseloomulikud jooned. Võimaliku lõpplahenduse avamine toetub unenägude ning neist paljuski tulenevate hallutsinatsioonide analüüsile. Eesmärk on seega vaadata, kas ja kuidas tuleb romaanides esile põhjus-tagajärg seos ning milline võiks olla lahendus. Eesmärgiks pole jõuda kindlate vastusteni, vaid pakkuda mõeldavaid tõlgendusi, miks ühed või teised teemad teostes kajastamist leiavad.

Bakalaureusetöö on jaotatud neljaks peatükiks, mis omakorda jagunevad alapeatükkideks. Esimene peatükk hõlmab teoreetilist materjali, mis tugineb traumateooriale ning unenägude tõlgendamisele psühhoanalüütilisest vaatepunktist. Teises peatükis on vaatluse all käsitletavate romaanide tegelasi traumeerinud vägivaldsed sündmused ning nendest juhtumitest lähtuva hirmu avaldumise eripärad. Kolmas peatükk analüüsib tegelaste mälutust ning mäletamisprotsesside iseloomulikke jooni. Neljandas peatükis on arutluse all teostes esinevad unenäod ning hallutsinatsioonid.

Teoreetilises osas toetub töö traumade uurimise valdkonnas Aili Aarelaid-Tarti teadustööle „Cultural Trauma and Life Stories“ (2006), Cathy Caruthi raamatule „Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History“ (1996) ning Cathy Caruthi toimetatud kogumikule „Trauma: Explorations in Memory“ (1995), millest osutasid valituks Cathy Caruthi „Introduction“, Bessel A. van der Kolki ja Onno van der Harti „The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma“ ning Dori Laubi artikkel „Truth and Testimony: The Process and the Struggle.“ Unenägude lahti mõtestamine põhineb Sigmund Freudi raamatule „Unenägude tõlgendamine“ (2007) ja Carl Gustav Jungi arusaamu tutvustavale „Inimene ja tema sümbolid“ (2005). Bakalaureusetöö toetub seega ulatuslikule teoreetilisele materjalile, kuid kasutusele tulevad vaid olulisemad aspektid ning seisukohad, mis toetavad püstitatud hüpoteese.

Käesolev bakalaureusetöö ei ammenda kõiki Ene Mihkelsoni „Katkuhauas“ ning Sofi Oksaneni „Puhastuses“ käsitletud temaatilisi tahke. Sellele vaatamata on üritatud olulisemaid probleemküsimusi antud töös kajastada.

1. TRAUMA- JA UNENÄOTEOORIA

Ene Mihkelsoni „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni „Puhastus“ kirjeldavad protsessi, mille käigus otsitakse vastuseid aja- ja isikuloolistele küsimustele ning hinnatakse ümber tegelasi traumeerinud sündmused. Selle pinnal võib neid romaane vaadata traumateooria kontekstis, millega saab siduda teooriaid unenägude toimemehhanismidest traumaatiliste sündmuste läbitöötamisel, mõtestamaks lahti loo arengus vastuste otsimist kuni nende leidmiseni. Teoreetiline osa toetub Aili Aarelaid-Tarti teaduslikule uurimusele „Cultural Trauma and Life Stories“ (2006), Cathy Caruthi teosele „Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History“ (1996) ning Cathy Caruthi toimetatud kogumikule „Trauma: Explorations in Memory“ (1995). Unenägude seletamine tugineb Sigmund Freudi uurimusele „Unenägude tõlgendamine“ (2007) ja Carl Gustav Jungi seisukohti tutvustavale „Inimene ja tema sümbolid“ (2005).

Aili Aarelaid-Tart (2006: 35) määratleb traumat kui tugevat muutust materiaalses, funktsionaalses või sümboolses inimorganismi osades või kollektiivses tervikus, kus trauma ilmneb purustava, piirava, vägivaldselt ümberkorraldava sündmusena, millega kogu süsteem püüab toime tulla. Trauma mõjub laastavalt ohutus- ja kindlustundele (Aarelaid-Tart 2006: 35). Cathy Caruthi (1996: 11) järgi kutsub trauma esile ootamatute katastroofiliste sündmuste kogemine, kusjuures vastus sündmusele ilmneb sageli hilinenud, korduvate ja kontrollimatute hallutsinatsioonidena ning teiste vältimatute ilmingutena. Seejuures hõlmab trauma kummalist paradoksi: trauma on küll vastasseisus reaalsusega, kuid võib ilmned ka absoluutse tuimusena selle vastu (Caruth 1995: 6). Traumaatiline sündmus võib olla talletatud kollektiivses mälus, kuid sageli esineb peidetud vormina isiklikus sfääris (perekonnaringis hoitud traagilise sündmusega seotud asjad nagu fotoalbumid ja päevikud, vanematelt lastele edasi räägitud lood, kitsastes ringkondades demonstreeritud protesti õhutavad kunstiteosed) (Aarelaid-Tart 2006: 47). Mõlemad romaanid, nii „Katkuhaud“ kui ka „Puhastus“ räägivad inimestest, kes on kogenud ühel või

teisel viisil vägivaldseid sündmusi ning seisnud seetõttu vastamisi hingelise hävinguga. Sündmused, mida tegelaskujud läbi elavad, talletuvad ennekõike nende endi mäludes, kuid laiemas haardes on ülekantavad ka kollektiivsele mälule. Tagajärjena hakkavad tegelasi painama erinevad psüühilised ilmingud, mis esinevad tõsiste või vähemtõsiste häiretena. Neid võib nimetada posttraumaatilise stressihäire avaldumisvormideks.

Posttraumaatilist stressihäiret (*post-traumatic stress disorder (PTSD)*) määratleb Cathy Caruth (1996: 57–58) sarnaselt traumaga, seega on see ootamatute katastroofiliste sündmuste kogemine, kusjuures vastus sündmusele ilmneb hilinenud, korduvate ja kontrollimatute hallutsinatsioonide kujul ning teiste vältimatute ilmingutena. Tänapäevases võtmes mõistetakse posttraumaatilise stressihäire all kohutavate sündmuste vahetut kehtestumist ning nende kontrollimatust nii psühholoogilisel kui ka neurobioloogilisel tasandil (Caruth 1996: 58). Mõistes posttraumaatilist stressihäiret patoloogilise sümptomina, pole see ennekõike alateadvuse, vaid ajaloo sümptom. Traumeeritud kannavad endas võimatut ajalugu või saavad neist endist ajaloo sümptomid. Trauma või posttraumaatiline stressihäire saavad alguse, kui ajalugu ilmneb sümptomina. Selline ajaloo esinemisvorm mõjutab eelkõige nende elusid, kes on lähedalt seotud tõe küsimusega. (Caruth 1995: 5) Ajaloolisel kui ka isiklikul tasandil kogetud traumeerivad sündmused kutsuvad „Katkuhaua“ ja „Puhastuse“ tegelastes esile erinevaid psüühilisest häiritusest tingitud ilminguid, mida võiks nimetada ka sümptomiteks. Näiteks hirmutunne, ettevaatlikkus, mälutus, unetus, unenägude painajalikkus, alaväärsustunne, pilkude vältimine, valelikkus. Üheks põhiliseks avaldusvormiks näib olevat hirmust tingitud mälutus ja muud mäluhäired.

Mälu saab määratleda kahe ti. Bessel A. van der Kolki ja Onno van der Harti (1995: 163) järgi on narratiivne mälu sotsiaalne akt. Traumaatiline mälu on seevastu jäik ja muutumatu. Traumaatilisel mälul puudub sotsiaalne osa, see ei ole kellelegi adresseeritud ning patsient ei reageeri kellelegi, see on üksiktegevus. Traumaatilise mälu kutsuvad esile konkreetsed seisundid. See ilmneb automaatselt situatsioonides, mis meenutavad algset traumaatilist situatsiooni. Need tingimused päästavad valla traumaatilise mälu. (der Kolk ja der Hart 1995: 163) Selleks, et panna kokku tervikut, peab traumeeritud isik sageli naasma oma mälestuste juurde (der Kolk ja der Hart 1995: 176). Hingehaav ei ole teadvusele seni

kättesaadav, kuni see kehtestab ennast korduvalt õudusunenägudes ning ellujäänu korduvates tegevustes (Caruth 1996: 4). Ohvrit ei paina ainult vägivaldse sündmuse reaalsus, vaid ka võimetus vägivalda teadvustada (Caruth 1996: 6).

Üks minevikuperiood võib hakata mõjutama olevikku ning tulevikuplaane rohkem kui teised sarnased episoodid, olgugi et selle kestvus võib olla lühike võrreldes kogu eluperioodiga. Pärast ootamatut surmahirmu või abituse kogemist, tunnevad inimesed, et nad on kuidagi erinevad kui enne: saatus on jätnud neile erilise märgi. (Aarelaid-Tart 2006: 35) Peamised traumaatilised sündmused Eesti kontekstis on Aili Aarelaid-Tarti (2006: 37) järgi NKVD teostatud väljasaatmine või vangistus, järsk muutus poliitilises režiimis (nii nõukogude okupatsioon kui ka NSV Liidu lagunemine), vältimatu vajadus hüljata oma kodu ning vaenlase jõudude eest põgenemine. Romaanide taustal võib veel lisada perekonnaliikmete reetmise ja üksikisiku kallal teostatava vaimse ja füüsilise vägivalda nii okupatsiooni ajal kui ka selle edasikandumise avaldumisvormide teisenemisel tänapäeva ühiskonda.

Seega võib väita, et isikuloo taustal räägitakse lahti ühe rahvuse või samalaadse grupi paratamatut traagikat. Aili Aarelaid-Tarti (2006: 43) järgi ei kannata sageli kollektiivse trauma all inimene, vaid sarnase maailmavaatega kollektiiv. Juhul kui traumaatiline sündmus hõlmab suuremat inimgruppi või isegi rahvast, vaadeldakse seda probleemi kultuuritraumana ning vastavaid ellujäämisstrateegiaid kui sellega leppimist (Aarelaid-Tart 2006: 39). Kultuuri all mõistame üldises plaanis sümboolsete tähenduste süsteemi, mis hõlmab väärtusi, uskumusi, keelekonstruktsioone, käitumismustreid, traditsioone, riitusi ja tavasid (Aarelaid-Tart 2006: 42). Trauma tuum põhineb sageli konfliktil kahe erineva rahvuse vahel, kus üks rahvus on läbi viinud agressiooni ning kahjustanud teise identiteeti. Sellisel juhul loovad mõlemad pooled sobiva tõlgenduse, mis pole teise poole suhtes tingimata vajalik või isegi tõene. (Aarelaid-Tart 2006: 50) Kultuuritraumat ei saa defineerida ainult ajaloolise või sotsiaalse sündmuse ilmnemise alusel, pigem areneb see eraldiseisvaks diskursuseks pikkade sümboolsete argumentide, erinevate tunnistajagruppide dialoogi kui ka post-traumaatiliste võimuhoidjate seisukohavõtude kaudu (Aarelaid-Tart 2006: 45–46). Kultuuritrauma loomisel on palju osalisi, mistõttu pole alati võimalik sündmusi adekvaatselt meenutada. Selle tagajärjena tulevad esile paljud lood ja

valestimäletamised, mille eesmärgiks on teravdada või kustutada mälestusi. (Aarelaid-Tart 2006: 49) Kultuuritrauma diskursus ei ole abstraktsioon, see on selgitus sellele, mis on juhtunud ühiskondlikus sfääris ning talletatud kollektiivsesse mälusse (Aarelaid-Tart 2006: 46). Kultuuritraumast ei saa rääkida, kui agressiooni olemus ning sellega kohanemine ei ole põhjustanud diskussiooni ühiskondlikus sfääris. Kultuuritrauma diskursuse eeldatav tulemus peaks leidma ühiskondliku kokkuleppe tõlgendamaks minevikku ning sellele tuginedes ümber mõtestama kollektiivi identiteedi (Aarelaid-Tart 2006: 51). Kollektiivi identiteedi taasloomiseks on seega vaja kaua aega peidetud olnud sõnum rääkides taas avalikkuse ette tuua.

Dori Laub (1995: 63) kirjutab, et ellujääjad ei püüa ellu jääda, et rääkida oma lugusid, nad vajavad võimalust rääkida oma lugusid, et jääda ellu; kohustus rääkida ja olla kuulnud võib ise saada eluülesandeks. Siiski tõdeb Dori Laub (1995: 63), et kunagi ei ole kõigele vaatamata piisavalt sõnu ega õigeid sõnu, kunagi pole piisavalt aega või õiget aega ega kunagi piisavalt kuulamist või õiget kuulamist, et panna sõnadesse lugu, mida ei saa täielikult mõtetes, mälus ja kõnes määratleda. Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ tegelased vaevlevadki võimetuses kuulata teise lugu, kuna nad ise ei suuda oma lugu lõpuni mõtestada ja seetõttu ka välja öelda.

Siinkohal võib traumateooria pinnal edasi liikuda ühe ilminguni ning seda seletava teooriani, mis seostub paljuski isikut šokeerinud sündmuste meenutamiselega. Nendeks nähtusteks on unenäod.

Unenägede osakaal on teostes erinev. Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ asetuvad unenäod mäletamisprotsessis olulisele, isegi vajalikule kohale, täites alateadvuses olevad mämlülüngad. Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ asendub unenägede tähtsus unetusega, kuid esineb ka üksikuid unenäguisid, mis saavad nägemuse tähenduse või on vaadeldavad hallutsinogeensete ilmingutena.

Sigmund Freudi (2007: 27) järgi hõlmab materjal, millest koosneb unenäo sisu, mingil viisil kogetut, seega unes reprodutseeritakse, *meenutatakse*. Unenäosisus võib esineda materjali, mida ärkvelolekus ei peeta enam oma teadmiste ja kogetu hulka kuuluvaks. See püsib meeles unes nähtuna, ent ei meenu, kas ja millal seda kogeti. Seetõttu jääb selgusetuks, millisest allikast unenägu materjali ammutas. Üritatakse uskuda ka unenäo

võimesse iseseisvalt ainekku produtseerida, mille tulemusena pika aja möödudes toob uus kogemus kadumaläinud mälestuse varasemast kogemusest taas esile ja avab unenäoallika. Sellest järeldub, et unenäos teati ja mäletati midagi, mida ärkvel ei suudeta meenutada. (Freud 2007: 28) Unenägu ei võta (peaaegu) kunagi ärkvelelust üle korrastatud mälestusi, vaid üksnes detaile, rebides need välja ärkvelolekus mäletatavatest harjumuspärastest psüühilistest seostest (Freud 2007: 56). Carl Gustav Jungi (2005: 19) järgi avaldub sündmuste alateadvuslik külg unenägudes sümboolse kujundina, mitte ratsionaalse mõttena. Sümboliks nimetatakse mõistet, nime või pilti, mida kasutatakse igapäevaelus, kuid tavapärasele tähendusele on sellel eritähendus. Sümbol omab avaramat alateadvuslikku aspekti, mida ei saa lõpuni selgitada ega täpselt sõnastada. (Jung 2005: 17) Seega unenäosisu esineb piltkirjana ning sealsed märgid tuleb üksikhaaval tõlkida unenäomõtete keelde (Freud 2007: 254). Carl Gustav Jungi (2005: 41) järgi koosneb aga uni piltidest, mis näivad ebaloogilised ja tobedad, normaalne ajataju kaob ning tavalised asjad võivad saada tähendusrikasteks või hirmutavateks. Selliselt võib tõlgendada ka Ene Mihkelsoni „Katkuhaua“ minategelase unenägusid, kus ta alateadvus reprodutseerib üksikdetailide või piltide kujul eelneval päeval kogetut.

Sigmund Freud (2007: 160) kirjutab, et unenäos reprodutseeritakse eelkõige unenäole eelnenud päeval (unenäopäeval) kogetut. Võib tunduda, et unenäo allikaks on mõni kahekolme päeva tagune mulje, kuid tegelikult on see mulje eelnenud päeval uuesti meelde tulnud, seega nihkub sündmuse päeva ja unenäoaja vahele tõendatav reprodutseerimine (Freud 2007: 160–161). Unenäomõtetes valitseb päeval hõivanud materjal ning me vaevume nägema und ainult selliste materjalide puhul, mis on andnud päeval mõtlemisainet (Freud 2007: 168). Unenäod funktsioneerivad inimese psühholoogilise tasakaalu taastajatena ning esitavad unenäoainest, mis taasloob inimese psüühilist terviklikkust (Jung 2005: 48). Carl Gustav Jung (2005: 48) nimetab seda unenägude komplementaarseks (ehk kompensatoorseks) rolliks psüühikas. Unenägu kompenseerib seejuures isiksuse puudujääke ja võib hoiatada, et samamoodi jätkata on ohtlik (Jung 2005: 48).

Sigmund Freud (2007: 32) kirjutab, et unenägude allikaks võib saada lapsepõlvematerjal, mis teatavasti suurelt jaolt langeb teadvustatud mäletamisvõime lünkadesse. Seega võivad unenäos ilmuda kõige varasema eluea muljed, kuid need ei ole

ärkvel olles näiliselt mälu käsutuses. Selle esinemissagedust on raske määratleda, kuna nimetatud unenäoelementide päritolu ei tunta ärgates ära. (Freud 2007: 179) Soov, mis tekitab unenäo ning mille täidminekut unenägu kujutab, on pärit lapseeest, mis laseb arvata, et *unenäos elab laps oma impulssidega edasi* (Freud 2007: 181). Lapsepõlve episoodide esindab sageli manifestses unenäosisus üksnes vihje, mis tuleb tõlgendamisega unenäost lahti harutada (Freud 2007: 187). Unenägu juhib meid tulevikku, kujutades meie soovi täidetuna; seda tulevikku peab aga unenägija olevikuks, mis omakorda on soovi kaudu kujundatud täiesti sarnaseks minevikuga (Freud 2007: 550).

Lühidalt võib traumateoreetilist ning unenägude mehhanisme selgitavat materjali kokku võtta järgnevalt. Trauma on inimese psüühikat ümberkorraldav ilming, mille algallikaks on sageli šokeeriva põhiollemusega sündmus. Mälestus sellest säilib üksikisiku mälus, kuid võib esineda ka ühe kollektiivi meenutustes. Sellisel juhul nimetatakse seda kultuuritraumaks. Kollektiivi säilimiseks või üksikisiku ellujäämiseks on vajalik, et oleks olemas adressaat, kellega kogetud sündmusi jagada. Sageli on see raskendatud, kuna traumeeritud isiku mälus on läbielatu säilinud üksikute fragmentidena. Tervikpildi loomisele aitab kaasa kogetud sündmuste korduv ja tahtlik esilekutsumine ning alateadvusliku ilminguna õudusunenägude nägemine. Unenägude iseloomulikuks jooneks on reprodutseerida olnut ning tuua alateadvusest esile pilte, mis ärkvelolekus jäävad kättesaamatuks. Sealhulgas hõlmab see unustatud lapsepõlvematerjali taastulemist unenägudes.

2. TRAUMAD JA HIRM

Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ võib näha ühe põlvkonna traumeerivate kogemuste edasiandmist ja -kandumist järgnevatele põlvkondadele. Seega võib neid vaadelda, mitte ainult üksikisikute traumaatiliste lugudena, vaid ühe kollektiivi elutraagilise kirjutusena, kus ühesuguse saatusega inimgrupp kannatab sarnaste painajalike sündmuste all. Ene Mihkelson kujutab ühest vägivaldsest sündmusest johtunud nii vaimse kui füüsilise terrori lugu. Sofi Oksanen võtab aluseks, võib öelda, et sellesama episoodi ajaloost, kuid kitsendab seda ühe konkreetse vägivaldajuhtumi piires. „Katkuhaud“ on eeskätt kolme naise jutustus – minajutustaja, Kaata ja Sanna, „Puhastus“ kujutab aga Riikka Rossi (2009: 12) järgi ennekõike Aliide Truu kannatusmängu. Siinkohal võib täiendada ja väita, et Zaragi roll pole vähemtähtis. Lasse Koskela (2008: 67) lisab, et Aliide on näide sellest, kuidas elamine valelikus, paranoilises ja vägivaldses ümbruses inimest mõjutama hakkab. Käesolev peatükk vaatleb romaanide taustal, kuidas ühiskonnas avalduv vägivald mõjutab tegelaskujusid, milliseid hirme see esile kutsub ning mil viisil hirm avaldub.

2.1. Traumad ja vägivaldsed ohvrid

Vägivald on üks vältimatu impulss, mis paneb aluse romaanide tegevustikule. Vägivalla kui sellise osakaal ning avaldumine on teostes erinev, kuid võib väita, et sellest saab kõik alguse. Romaanide sündmustik ulatub kaudselt („Katkuhaud“) või otseselt („Puhastus“) tagasi Teisele maailmasõjale eelnenud ning järgnenud aega, kujutades nii vaimset ja poliitilist terrorit kui füüsiliselt teostatud vägivalda. Tundub, et mõlema romaani tegelaste kurjusele annab tõukejõu üks traumeeriv sündmus – külade põletamine, millele võib lisada

isikutasandil kadedustunde – Aliide kadeduse oma õe Inglise vastu, kui ka sõja- ja kaasaegse seksuaalse vägivalda. Ajalooliste sündmuste kahjustav jõud on seega põhjusi, miks ühed traumeeritud inimesed hakkavad traumeerima teisi. Cathy Caruthi (1995: 5) järgi kannavad traumeeritud endas võimatut ajalugu või saavad neist endist ajaloo sümptomid. Ajaloo paratamatus seatakse kahtluse alla, kui „Katkuhaia“ minajutustaja püstitab retoorilise probleemiasetuse: „Kui varemeid ei oleks olnud, võinuks ehk (?) kõik minna teisiti“ (Mihkelson 2007: 183). Sellele võib lisada keskse küsimuse – kui sõda poleks olnud, võinuks siis romaanikangelastel kõik minna teisiti?

Mõlema romaani tegelaskujud on ühe või teise olukorra ohvrid. Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ minajutustaja on passiivne kannataja, kes pole kogenud ega näinud füüsilist vägivalda, kuid vaevleb vaimse terrori all. Kaata on ajaloosündmuste ohver, kelle elu on minevikus toimunud juhtumid paratamatult mõjutanud. Sanna saatus naisena metsavendade keskel ning seal läbielatu läheneb enim Sofi Oksanenini romaani „Puhastus“ naistegelaste Aliide ja Zara kogemustele. Kollektiivi tasandil nähtub, et sarnase saatusega inimesed tunnevad ära üksteise läbielatud õudused, kuid salgavad need maha ega soovi teiste omasugustega samastuda.

Lapsepõlves vanematest lahutatud ja sellest vaimselt häiritud „Katkuhaia“ minategelaselt võetakse täiskasvanueas vägivaldselt ära tõe teadmine, võimalus juhtunut analüüsida ning selle kaudu oma identiteeti määratleda. Temast saab kaudselt võimu ohver, kuid otsesemalt kahjustab teda Kaata, kes röövib minajutustajalt väljavaated eneses äratundmiseni jõuda. Kaata ise on seevastu võimu vahetu ohver, kes nooruse uljusest ja soovist elada hakkab valitsuse käsualuseks. Seetõttu kattuvad tema valikute põhjused osaliselt Aliide omadega. „Puhastuse“ sõjaaegse ja -järgse terrori näide Aliide kannatab nii iseenda kui ka ühiskonna kahjustava mõju all. Tema isiklik paine eristub, kuid ühtlasi võimaldab tõmmata paralleele „Katkuhaia“ jutustaja sisemise kriisiga. Nad mõlemad kaotavad eneseteadvuse ühele lähedalseisvale isikule – minajutustaja Kaatale ning Aliide Inglisele. Erinevus on vaid selles, et „Katkuhaia“ minajutustaja on võimetu selle vastu midagi tegema, Aliide kannatab iseenda nõrkusest. Ühiskondliku olukorra ohvrina näitlikustab Aliide NKVD teostatud piinamiste paratamatuid tagajärgi. Sanna loobub sunniviisiliselt kodust ja lapsest, toob ohvriks oma vabaduse, kuna metsamineku hetkel

tundub talle olulisem olla koos armastatud mehega. Peagi hakkab ta kujunenud olukorra all kannatama ning otsima pääseteed. Seega vaevleb Sanna võimupoliitika vägivaldsuse kui ka iseenda olemasolu all, sõltudes endast tugevamatest. Zara on esmajoones posttraumaatilise ühiskonna nähtus, tema ebameeldivused ei ole otseselt seotud pealesõjajaegse sotsiaalse keskkonnaga, Zara on kaasaja vägivalda näide. Mis aga seob Zarat ja minevikku, sealhulgas Zarat ja Aliidet, on Anu Laitila (2008: 58) sõnul see, et nad mõlemad on kogenud sarnast vägivalda ning soovivad oma alistajatele kätte maksta.

Nii „Katkuhaua“ kui „Puhastuse“ tegelasi, toetudes Cathy Caruthi (1996: 6) väitele, ei paina ainult vägivaldse sündmuse reaalsus, vaid ka võimetus vägivalda teadvustada. Nad mõistavad, et nendega on midagi juhtunud, kuid põgenevad igal võimalusel selle teadmise eest.

Vägivalda ohvritest saavad sageli ise vägivalda teostajad. Paratamatult näevad nad pääsemisvõimalust, tehes teistele seda, mida on tehtud nende endiga. Järgnevalt on vaatluse all, kuidas Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ tegelased hakkavad nendega juhtunut omakorda enda ohvritele üle kandma.

Lasse Koskela (2008: 67) kirjutab, et ohver võib muutuda ise vägivalda kasutajaks ning ka kõige parema soovi korral ei ole ta enam võimeline vägivaldakeerisest väljuma. Siinkohal võib Ene Mihkelsoni teose „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni teose „Puhastus“ tegelased jagada kaheks: on need, kes tõepoolest ei saa väljuda neid ümbritsevast vägivaldast ja on need, kes teostavad seda või mõtlevad sellele hetkelise impulsi ajal. Esimeste hulka kuuluvad Kaata ja Aliide, teise rühma moodustavad Zara, Sanna ja minajutustaja.

Kaata kahjustav mõju seisneb laiemalt töötamises agendina okupatsiooni ajal ning inimeste äraandmises. Kitsamalt hõlmab see Kaata tegevuse tagajärgi minajutustajale. Esimesele neist järgnes füüsiline, teisele vaimne vägivald. Ene Mihkelson laseb romaanis minategelasel Kaatat nimetada „kurjusse kinni kiilunud vanglaasukaks“ (Mihkelson 2007: 48). Kaata oli pandud paratamatu olukorra ette, kus üks väheseid võimalusi ellu jääda oli hakata võimu kaastööliseks: „TA PIDI NII TEGEMA, KUI TAHTIS ELADA. Elu õpetas. Küla põletamine näitas, mida kõik võib inimestega teha.“ (Mihkelson 2007: 178–179) See vägivaldakogemus mõjutas Kaatat ning olles aastatega sellise situatsiooniga harjunud,

harjunud ka valetamisega, teeb ta oma õetütrelle kahju. Ühelt poolt ta ise mõistab seda, öeldes korduvalt, et ta on minajutustajale palju kurja teinud. Neil hetkedel oskab minategelane oletada ainult üht kurja, milleks on internaatkooli saatmine. Teiselt poolt ei aima Kaata, et kõik need aastad tõde varjates on ta samuti õetütart muserdanud. Laastav mõju on tõel endalgi, kuna see paljastab midagi, mida minajutustaja polnud osanud oodata. Ene Mihkelson ise võtab Kaata tegelaskuju käitumist kokku sõnadega, et Kaata kurjus algas nooruse elevusest, tahtmisest peol tantsida ja pikkamööda mässiti ta sisse ning siis oli ta juba teenistusvalmis. See oli nõukogudeaja iha jääda ellu ja maksta kätte, kuid enda sees ei oldud seejuures just väga õnnelik. (Mihkelson 2009: 89)

Aliide kurjus algab tõsisemal kujul nimevahetusest, kui ta astub abiellu kommunistiga ja võtab omaks kommunistlikud vaated ning vahetab nime *Tamm* nime *Truu* vastu. Riigi- ja vägivaldtruu kodanik temast tõepoolest saab. Aliide tehtav kahju hõlmab nii perekondlikku kui ühiskondlikku tasandit. Õeluse algjuured peituvad Aliide ja tema õe vahelistes suhetes, kus Aliide kadestab kõike, mis on tema õel, kuid puudub Aliidel endal. Seejuures saab perekondliku vägivalda üheks ajendiks Aliide armukadedus ning ihalus Ingli mehe Hansu järele. Ühiskondlikul väljal algavad Aliide teod vallamaja keldris kogetust. Aliidel pole mingit põhjust arvata, et tema on kannatused ära teeninud kuidagi rohkem kui teised, Aliide nägemuses peab igaüks saama oma osa. Võimaluses rakendada vägivalda näeb Aliide võimalust maksta kätte neile, kes elavad temast paremat elu. Ta tahab olla sama vääriline kui nemad, kuid saab selle väarikuse neilt võtta samaväärsel hinnaga, mis ta ise maksnud on. Seejuures ei saa kindel olla, kas Aliide tunneb sisimas ka süüd. Lasse Koskela (2008: 67) seab kahtluse alla, kuivõrd sellistes oludes süütunne üldse võimalik oli, pigem oli Aliide küsimus kummalises ühenduses ellujäämissoovi ja kinnisideelisuse vahel. Meelevaldsete tegude järelkaja minevikust olevikku väljendub Aliide korduvas soovis Zarat lüüa, eelkõige neil hetkil, mis meenutavad Aliidele Zara kaudu minevikus kogetud õudusi.

Zara tegelaskujuna pole vägivaldne, kuid olukorra paratamatuse tõttu, vabanemaks seksuaalse vägivalda orjusest, peab ta pääsemiseks korda saatma mõrva. Zara kogemused on näide sellest, kuidas ühe vägivaldasüsteemi lagunemine (nõukogude süsteem) asendub teise samalaadsega (maffia) (Koskela 2008: 67). Lasse Koskela (2008: 67) lisab irooniliselt,

et taotlus luua uusi nõukogude inimesi on mõnes mõttes teostunud, kahjuks ei tulnud sealt aga nii häid inimeksemplare nagu nõukogude propaganda ette nägi. Nende mitte nii heade inimeksemplaride all peab Koskela silmas prostitutsioonivahendajaid Pašat ja Lavrentit ning teisi nendesuguseid. Zara teguviis on vältimatu, kuid Aliide tegelaskuju kõrval üks otsesemaid näiteid vägivalla sünnitatud äärmuslikust vägivaldsest teost. Ene Mihkelsoni tegelased, vastukaaluks Sofi Oksaneni tegelastele, teostavad füüsilist vägivalda kaudselt või kahjustavad ümbritsevaid inimesi hoopis teisel tasandil.

Sanna meelevaldsed teod on teistsugused. Tal esinevad need nii reetlikkuse ja kahepalgelisuse kui lapse mahajätmise ning hiljem tütre eemaletõukamisena. Eneken Laanes (2009: 195) küsib, viidates Ene Mihkelsoni romaani „Ahasveeruse uni“ tegelasele Vilma, keda võib vaadelda romaani „Katkuhaud“ tegelaskuju Sanna paralleelina, kas Vilma osa metsavendade hävitamises tuleb tuleb mõista vägivalla ohvri võimatu valikuna või reetmisena omakasu eesmärgil. Samalaadse küsimuse võib küsida Sanna kohta ja spekuloida tema reetlikkuse üle. On mõeldav, et Sanna loodab saada metsaorjusest priiks ning seetõttu reedab oma mehe ja teised metsavennad. Seejuures püüab Sanna vabaneda ka selle mehe tütre, kelle pärast ta kannatama on pidanud. Võimalik, et Sanna näeb oma tütres vägivallakogemuse reaalselt kujut ja seetõttu püüab teda endast eemale tõrjuda ja teha talle seda, mida ta ise on olnud kohustatud läbi elama.

„Katkuhaud“ minajutustaja roll meelevaldsetes tegudes on võrreldes „Puhastuse“ ja teiste „Katkuhaud“ tegelastega väike. Siiski tabab jutustaja ühel hetkel Kaata juures end mõttelt: „Äkki tulevad meelde mitmed juhtumid, kus vanainimesele pandi lihtsalt padi näole ja hoiti niikaua, kui ta lämbus. Kes teda üldse lahata taipaks, ehmun oma mõtetest isegi.“ (Mihkelson 2007: 253) See kohatu idee väljandab minategelase peas võimaliku olukorra läbielamist, saades sellest teatava rahulolutunde, ehmedes seejuures mõtte ebasobivusest ning lõpuks jõudes uuesti tagasi reaalsusse. Teinud mõtetes selle sündmuse läbi, ei tunne ta enam vajadust teadvustatud olekus seda korrata, ta on alateadlikult kogunud seda hetkelist vabastavat naudingut, mis peaks teda valdama kohe pärast vägivaldse teo kordasaatmist. Sellest talle piisab.

Eelnenu põhjal nähtub, et vägivaldse episoodi läbi elanud inimene tunneb vajadust kätte maksta ning teeb teistele seda, mis on juhtunud tema endaga. Kohutavate sündmuste järel

valdavad isikut mitmed emotsioonid. Ühed sagedamini esinevad vägivaldale järgnevad ilmingud on hirm ning kaitsetustunne (Laitila 2008: 59).

2.2. Hirm ja hirmutunde avaldumise eripärad

Ene Mihkelsoni teose „Katkuhaud“ ning Sofi Oksaneni teose „Puhastus“ tegelasi saadab nende igapäevaelus hirmutunne. See, mida ja kuidas kardetakse on teostes ning tegelaseti erinev. Järgnevalt on vaatluse all, kuidas romaanides hirmuõhustikku kujutatakse; kes põhjustavad hirmutunnet ning seda, kuidas hirm avaldub.

Hirm ja selle tunnetamine ümbritsevas õhustikus väljendub Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ intensiivsemalt ning otsesemalt kui Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“. Sofi Oksanen laseb oma tegelaskujudel mõtetes vahetult mainida sõna *hirm*, samuti kasutab ta seda paljuski ümbritseva keskkonna iseloomustamiseks või laseb teiste väljendite kaudu lugejal otse tunnetada hirmu kohalolu. Ene Mihkelsoni loodud isikud tajuvad samuti hirmu ning teose õhustik laseb aimata pingeseisundit, kuid lugeja seda tugevalt ei tunnetata.

Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ läbib kogu teose vältel vastikust esile kutsuv aisting hirmu kohalolust. See on „igapäevasest hirmust läbinäritud elu“ (Oksanen 2009: 282). Jubedust on tunda õhus. Üks teravamaid õudust tekitavaid tajusid on venelase või kommunisti (kommunist võis olla ka eestlane (Martin Truu)) hais. Sõna *hais* eelistab autor sageli sõnale *lõhn*, mis võib olla seletatav sõna *hais* tugevama toimega kutsuda esile halbu emotsioone. Haisuga kaasneb tihti vänge sibulalõhn, mis omakorda laseb aimata alistaja kohalolu ning paratamatu kaasnähtusena ilmneb koheselt ka hirm. Aliide tunneb Martini sibulahaisus pigem vastikust, mitte hirmu, kuna Martinis näeb Aliide ennekõike oma kaitsjat. Teistele mittedomineerivatele ja personifitseerimata taustategelastele on Martin agitaator, kes seostub allutajatega, seega ka hirmuga. Mingil hetkel hakkab Aliidegi haisema venelase järele, siis saab tema hirmust hirm teistele. Õudust ei kutsu esile ainult vägivalda teostanud isiku tajumine lõhnaaistingute kaudu. Vägivalda ennast kogunud isikust hoovavat hirmu seob autor samuti haistmismeelte abil: „Temast õhkas kaugele

hirmu lõhna; ta levitas hirmu vastikut, tuttavat haisu“ (Oksanen 2009: 16). Haistmismeelel on Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ oluline koht, laskmaks tajuda ümbritsevas keskkonnas levivat õudust.

Hirmuatmosfääri loomise olulised elemendid romaanis „Puhastus“ on veel mustad Volgad ja Fordid, mis sümboliseerivad igal ajastul midagi kartmisväärset, olgu need siis valitsuse või kupeldajate autod. Samuti kutsuvad hirmu esile kommunisti saapad, millel näib olevat inimeste alateadvuses samasugune võim nagu valitsuse kaastöolistel. Inimesi paneb võpatama ja tekitab kartust ka vene sõduri karjumine.

Ene Mihkelsoni teoses „Katkuhaud“ on hirmutunne kaudselt aimatav. Tegelaskujud mainivad korduvalt sõna *hirm*, kuid see ei kutsu esile otsest vastikustunnet nagu Sofi Oksaneni romaani õhustik. Kartus on tegelaste sees ning neid ümbritsevas ruumis, aga ikkagi kuidagi varjatult. Lugeja ei taju raamatus igapäevaelu õudust. See on olemas, aga ei tule intensiivselt esile. Seetõttu võib mõnel hetkel tunduda, et hirm ühiskonna, iseenda ja oma tegude ees ei ole romaanikeskkonna loomisel määrav. Selline erinevus võrreldes Sofi Oksaneni teosega „Puhastus“ võib tuleneda sellest, et Oksanen rõhub toonase aja kui ka kaasaegse hirmuõhkkonna olemasolule, kuid Ene Mihkelson näitab seda, kuidas tegelikult ametliku ühiskonnakorralduse järgi ei tohtinuks hirmutunnet üldsegi olla: „Hirmu ja ebameeldivusi lihtsalt ei olnud olemas. Need jäid lava taha, linna ja küla taha, kus toimusid piduliku argipäeva kangelasteod.“ (Mihkelson 2007: 273) Ene Mihkelsoni tegelased pole ise kogenud füüsilist vägivalda, mis omakorda eristab neid Sofi Oksaneni tegelastest. Võimalik, et seetõttu ei domineeri hirm nii intensiivse tundena.

Romaanide olustiku, hirmuolustiku tunnetamise määravad sõnakasutus ning viis, kuidas ümbritsevat keskkonda edasi antakse. Samamoodi kartusttekitavana võivad mõjuda romaaniatmosfääris levivad üksikud elemendid. Meeltega tajutavate ilmingute ning esemeliste nähtuste kõrval peavad olema ka inimesed, kes kutsuvad esile vastavasisulisi aistinguid või kannatavad ise hirmutunde all.

Mõlemas romaanis kehastavad ühed tegelased teistele hirmu või tunnet, mis hirmuga kaasneb. Nii „Katkuhaud“ minajutustaja ja Kaata kui „Puhastuse“ Zara ja Aliide on kogenud midagi, mis kutsub neis esile kartust. Nad on kinni selle tundmuse sees ega pääse sealt välja. Nad eristuvad paljuski teistest, ümbritsevatest inimestest, kuna nad on üle

elanud sündmusi, mis on mõjutanud nende välist kui ka sisemist elu. Aili Aareleid-Tart (2006: 35) kirjutab, et pärast ootamatut surmahirmu või abituse kogemist, tunnevad inimesed, et nad on kuidagi erinevad kui enne: saatus on jätnud neile erilise märgi. Abituse all kannatavad mõlema teose tegelased, kuna neile jääb midagi kättesaamatuks või ei suuda nad neid painavast olukorrast väljuda.

Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ toetub minategelase ja Kaata suhe paljuski vastastikule hirmutundele. Jutustaja tabab end korduvalt Kaata ees hirmu tundmas. Samuti kardab Kaata oma õetütart. Seda tõendavad Kaata poja Tõnu sõnad ning minajutustaja vastus: „Mu ema ootas ja kartis sind. Mina kartsin ka“ (Mihkelson 2007: 139). Kaata pelgab minajutustaja ees oma halba seisukorda, oma abitust. Ta ei taha, et tema siamaani varjatult elatud elu oleks avalikult õetütrel nähtav. Ühtlasi on selline olukord paratamatu, kuna Kaatal on soov veel enne surma vabaneda teda rõhuvast süükoormast. Kaata kardab mahasalatud lugu paljastada, ilmselt kardab ta kaotada minajutustajat, sest olgugi et tegemist pole tema enda tütreaga, on aastatega tekkinud nende vahele ühendav side. Kaata kardab ka iseennast ja oma tegusid ning nende tegude tagajärgede avalikukstulekut. Minategelast saadab hirm teadmatusse kui ka teadmise enda ees. Aastaid on ta elanud ebaselge identiteediga, kuna ei tea, mis täpselt juhtus tema ema ja isaga, eriti isaga. Ühel hetkel avaneb jutustajal võimalus välja uurida juhtunu tegelikud põhjused. See tekitab aga minategelases vastakaid tundeid – ühelt poolt vajab ta seda teadmist, teiselt poolt tunneb ta hirmu tõe ees. Alateadlikult tunnetab minategelane ehk, et loo avalikukstulek ei võimalda tal taastada oma identiteedi terviklikkust, vaid lõhub seda veelgi. Saades teada tõe, tabab teda langus ning kardetud hirmud saavad põhjendatud. Kaata ja jutustaja on suletud hirmuloo katkematusse ringi. Nad ei vabane sealt ei lugu varjates ega ka pärast selle ilmsiks tulekut.

Sofi Oksaneni teoses „Puhastus“ kardavad Aliide ja Zara samuti teineteist. Aliide, kellele on hirm sisse kodeeritud juba noorusajast, on suutnud kartustunde eneses maha suruda, kuid kokkupuuted Zaraga toovad selle tunde taas esile: „Võime karta oli miski, mis oleks pidanud Aliide meelest kuuluma minevikku. Hirm seadis end sisse nagu kodus. Justkui polekski see kunagi ära olnud. Justkui oleks see lihtsalt korraks ära käinud, et õhtuks tagasi jõuda.“ (Oksanen 2009: 67) Zarast saab Aliidele hirmu reaalne kehastus.

Aliide minevikuhirme kehastavad kartused, et teda tuntakse ära. Aliide muretseb nii oma vägivallakogemuse väljapaistmise kui ka agendiks olemise avalikukstuleku pärast. Samuti painab teda ülekuulatavate äratundmine, Inglise tagasituleku võimalikkus ning sellest tulenevalt Hansu kaotamine. Zara hirmukogemus on alles väga värskelt teadvusesse talletunud ning tema kartus paistab selgelt välja, ta ei oska seda varjata. Zara igast liigutusest ning reageeringust paistab välja hirm. Ta ei suuda sellest vabaneda ega oska ennast kontrollida, kuigi tahaks. Zarast ning Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ minategelase üheks ühendavaks jooneks on kartus kaotada oma lugu, oma identiteeti. Zarale on vägivaldselt peale surutud kellekski teiseks olemine. Tema lugu dikteerivad Zarast mitteolenevad inimesed. Samuti muudab tema eneseteadvuse poolikuks aastaid tagasi lõhutud perekonnaliini lugu. Ta asub otsima vastuseid, lootes selle kaudu leida iseend ning vabaneda valeidentiteedist. Nii nagu juhtus „Katkuhauda“ minategelasega, nii peab Zaragi pettuma.

Hirmutunne saadab romaanide kangelasi igapäevaselt, kord intensiivsemalt, kord vähem, mõjutades nende saatusi ning seda, kuidas nad iseend teadvustada suudavad. Kartus millegi ees ilmneb sageli mitmete erinevate avaldumisvormide kaudu, mistõttu ei jää see kõrvaltvaatajatele nähtamatuks.

Hirm avaldub erinevate ilmingute kaudu kõigil romaanides esinevatel tegelastel. Sofi Oksaneni teoses tulevad need selgemini esile ning hõlmavad tegevustikus laiemat pinda. Ene Mihkelsoni loodud tegelaskujud ilmutavad samuti hirmu tunnuseid, kuid varjatumalt. Traumeeriva kogemuse läbi teinud inimese psüühilise häirituse sagedamini esinevaid tunnuseid võib leida mõlema romaani tegelastelt.

Sofi Oksaneni teose „Puhastus“ tegelaste peamised hirmu avaldumised on enda ohvrina tundmine; enda alavääristamine, sealhulgas rumalaks pidamine; vajadus alati millegi pärast vabandada (esineb Zaral); häbi ja viha tundmine. Need hirmuilmingud esindavad eelkõige traumeeritud isikust endast lähtuvaid käitumuslikke eripärasid. Kui inimesest saab ohver, hakkab ta sageli ennast alavääristama ning iseend ja oma eksistentsi välja vabandama. Häbi ja viha on iseloomulikud ning kohati vastandlikud emotsioonid, mis valdavad ohvrit ajal, mil ta üritab teda kohutanud kogemusi läbi töötada. Häbitundele võib lisada mahasuunatud pilgu ning otsavaatamise vältimise (mõlemas romaanis). Juhul kui traumeeriv kogemus on

alles värskelt mälus talletunud, valdab ohvrit pidev ärevus- ja erutusseisund ning korduv vajadus sundida end ettevaatlikkusele. Välise tunnusena esineb kössis või lāngus õlgadega istumine. Otsene viide vägivaldsuse kogemisele on sinikad (Zaral) ning kartus nende avalikukstuleku ees. Füüsilise vägivalda kogemisele järgneb sageli puudutuste talumatus. Aliidet ning „Katkuhaua“ Kaatat seob pidev vajadus käsi pesta. Zara teadvustatud käitumine hirmu mõju all ilmneb korduvas soovis oma kabuhirmu ohjes hoida.

Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ väljendub hirm selle kohalolu tajumises, kaitsetustundena ning enda võõrana tundmises. Ruum, kuhu romaanitegelased asetuvad, kutsus neis esile aistingu nende mittersobivusest sellesse keskkonda. See tekitab hirmu ning põhjustab ettevaatlikkust. Kaata hirm avaldub ennesurmaeelse pihtimisvajadusena, mis protsessi kui sellisena ei ole vaba erinevatest ilmingutest, mida põhjustab kartus millegi või kellegi ees. Kaasnāhtustena esinevad manipuleerimine, vaikimine, valetamine, ehmumine enda sõnade või mõtete peale ning tahtlik ja tahtmatu unustamine. Kaata hirm tuleb esile tema lohutamatuses silmades ning kurgu all rabeleva õhupuuduses linnuna. Pihtimisprotsessi käigus tajub jutustaja Kaata hirmu ning hakkab selle toimet ise samuti kartma. Minategelane vaevleb tõe talumatuse all, mis omakorda tingib ükskõiksus- ja vihatunde.

Teoseid läbiv traumaatilise sündmuse kogemine ning sellele järgnev hirmu tundmine viib edasi kahe domineeriva nähtuseni. Üheks neist ilmingutest on mäluhäired. Nagu mõnab Ene Mihkelsoni (2007: 189) minategelane: „hirm teeb mäluks.“

3. UNUSTAMINE, MÄLUTUS JA MÄLETAMISPROTSESSID

Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ läbib probleem tahtlikest ja tahtmatutest mäluhäiretest. Ene Mihkelsoni tegelaskujud ei mäleta või ei taha mäletada, millest tulenevalt on mälestused ühelt poolt katkendlikud teisalt aga esinevad eri versioonidena, jättes ähmase piiri vale ja väljamõeldise vahele. Sofi Oksaneni romaanikangelased ei taha või ei saa mäletada. Romanide tõukejõuks alustada „jahihooaega mälestustele“ (Mihkelson 2007: 14) saab alguse „Katkuhaud“ minategelase vajadusest panna oma katkendlikest mälopiltidest kokku tervik ning „Puhastuse“ Zara soovist leida puuduvad mälestused. Nad mõlemad otsivad tõde, seletust neid painavatele vastamata küsimustele. Käesolev peatükk käsitleb teoste tegelaste vajadust ja võimetust unustada, sellele järgnevat sihilikku ja paratamatut mälutust ning mäletamisprotsessi avaldumise eripärasid.

3.1. Unustamise võimalikkus ja võimetus ning mälutus

Jaanus Adamson (2009: 75) kirjutab, et nüüdisaegne norm on unustamine ning mäletamisest on saanud kõrvalekalle. Sellele saab romaanide taustal lisada unustamise ajaperioodil, mida võib selle aastakümnete taha ulatuvuse tõttu nimetada minevikuks. Erinevus on selles, et toonane valitsev võim soodustas hirmutamise kaudu tahtlikku unustamist. Mida rohkem suudeti aset leidnud sündmusi mälust kustutada, seda kindlam oli edasi elada.

Jan Kausi (2008: 180) järgi muutuvad Ene Mihkelsoni romaanis moonutamine ja unustamine olulisemateks mälu funktsioonideks kui mäletamine ise. Sofi Oksaneni teoses on unustamine tahtlik, mõjutades samuti mäletamisprotsessi ning muutes meenutamise

katkendlikuks. Üksiti on võime mäletamast lakata mingitel põhjustel raskendatud. Ühelt poolt on seega tegelaskujud võimetud unustama, kuid teisalt püüavad nad ikkagi kõike mälust kustutada. Ühtlasi on tegelasi, kes ei suuda siiski meenutada, kuid ei mõista, et nad ei peakski püüdma meelde tuletada. Kuna „selleks, et üldse edasi elada, tuleb unustada võimalikult palju“ (Mihkelson 2007: 174).

Ene Mihkelsoni teose „Katkuhaud“ unustajapaari vastuolulisem tegelane Kaata on fiktsionaalne unustaja. Ehk ka sealjuures võimetu mitte säilitama mälus talletunud. Kaata on suletud „täielikku võimalikkusteeruumi“ (Tomberg 2009: 104). Selle järgi võib Kaata väita, et ta on unustanud, kuigi seejuures ei pea ta olnud mälust kustutama. Tal ei ole tegelikult selleks tarvidust, tema unustamise vastuokslikkus seisneb romaanitegevustiku olevikulisel ajahetkel selles, et Kaatal pole vaja edasi elamiseks katkestada mäletamist. Tema vabanemine toetub hoopis meenutamisele ehk mäletamise tootmisele. Kaata ei saa mäletamast lakata, kuna tema surmaeelne pihtimissoov tingib mälestuste säilimise. Seega Kaata ei unusta, aga ei räägi ka asjadest nii nagu need päriselt on. Selles seisneb tema unustamisprotsessi fiktsionaalsus, teesklus unustajaks olemisest. Ta simuleerib ehk selle tõttu, et kardab välja öelda seda tõde, mille tõttu ta üldse keeldub unustamast. Võimalik põhjus võib leiduda ka tema harjumuspärasuses esitada kõike ühe suure näitemänguna. Aastatega on Kaata paratamatult selle vilumuse omandanud: „me etendame Kaataga tolles üleelmises ajas, sõjajärgses metsikuks muutunud lootuste ajas enesekaitseks teadmatuse ja vastuhakkamise näidendit“ (Mihkelson 2007: 31). Kaatal on võimalus unustada, kuid oma sisemisest tungist lähtuvalt ei taha ta olla selleks võimeline.

Paradoksaalne on Kaata ja minajutustaja unustamise-meenutamise olukorras see, et üks neist teeskleb, teine aga on kas täielikult unustanud ning vaevleb seetõttu teadmatuses või ei ole üldse mälust mitteolenevatel põhjustel minevikusündmustest teadlik. Minategelane tahab sellepärast olla võimeline teadmiseks ning muuta unustamine võimatuks. Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ minajutustajat painab hirm jääda ilma oma minevikust, kuna alateadlikult ehk loodab ta selle mineviku kaudu taasleida iseenda identiteedi. Sellele vaatamata ei teadvusta ta endale, et paratamatu vajadus kõike meenutada ei ole lahendus, kuna lõpptulemiks on vastupidine efekt. Niigi lõhutud minateadvus killustub veelgi väiksemateks osadeks. Seega teadmine ei tee vabaks, vaid aheldab. Sellest tulenevalt peaks

minategelane hoopis muutma unustamise enda jaoks võimalikuks, isegi vajalikuks. Minajutustaja vajab unustust, et edasi elada. Ta ei ole aga selleks suuteline, kuna Kaata väljaõeldud tõelisus on traumeeriv. See üks konkreetne tõde, minategelase isa tegelik saatus, jääb ainsaks päris teadmiseks. Ülejäänud lugu selle ümber on ähmane ning lõpptulemusena ikkagi täis küsitavusi ning vasturääkivusi. Sellele vaatamata ei suuda ta traumeerivast kogemusest tingituna unustada ka poolikuks jäänud lugu. Jaak Tomberg (2009: 105) kirjutab, et aktuaalsusjõuta teadmist, mis annab endast tunda ainult kumeda, anonüümse, lõpmatult eritleva paljususena, ei ole võimalik unustada, sest oma kogutervikus pole see meeles olnudki. Sellest tulenevalt selgub, et minajutustajal tegelikult polegi midagi unustada, kuna lugu tervikuna tal tegelikult ei ole, tal on ainult üks fakt. Seega võimetus unustada on minategelase enda sisendatud tungiv soov mitte unustada, teadvustamata endale, et lahendus painavale olukorrale oleks mäletamast lakkamine. Selle asemel hakkab jutustaja otsima võimalusi, kuidas mälu- ja teadmatuselünki täita. Seejuures üritab ta kasutada nii oma fantaasiat: „Miks ma kogu aeg teen endale etteheiteid ja püüan iga ootamatut teadasaamist kas või väljamõeldisega muuta täpsemaks. Ja kui see ei õnnestu, siis kahetsen ja nuhtlen oma mälu.“ (Mihkelson 2007: 150) Samuti aitavad kaasa alateadvusest esilekerkivad unenäopildid.

Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ kohtub Aliide juures mõningaid sarnaseid tendentse, mida võib täheldada ka „Katkuhaua“ Kaata puhul. Neil mõlemal on suurem võimalus unustada juhtunut kui „Katkuhaua“ minajutustajal ja „Puhastuse“ Zaryl. Aliide erinevus Kaatast seisneb selles, et tema astub selleks väga konkreetseid samme. Aliide tahab unustada, Kaata pigem ei taha, ta ainult teeskleb vajalikul hetkel mäluõrkust. Aliide Truu on inimene, kes püüab igakülgset ära kasutada unustamise võimalikkust. Saavutamaks täielikku vabanemist mälestustest, kasutab ta ennekõike endast väljapoole jäävaid võimalusi. Aliide arvab, et koos abieluga tuleb ka julgus jätta minevik ning selle painavad mälestused seljataha. Samuti leiab Aliide, et massiline piltide hävitamine laseb unustusehõlma vajuda tema sugulussidemel õe Ingli ja tema tütre Lindaga. Aliide püüab tarvitada kõike, mis vähegi aitab olnud unustada. Seejuures ei teadvusta ta tõsiasja, et välised mõjuallikad pole need, mis aitavad kaasa mittemäletamisele ja vabastavad täielikult painetest. Sellepärast omab Kaata kontrolli selle üle, millised mälestused võiksid tahtlikult

mälust kustuda ja millised mitte, kuid Aliide kohtab takistusi ning satub olukordades, kus tema saavutatud unustamine muutub tühiseks: „Ja kõik see mälestuste ähmastumine, mille Aliide oli Martin Truuga abielludes saavutanud, muutus mõttetuks“ (Oksanen 2009: 137). Aliide suunab oma tahtejõu unustada temast mitteolenevatele asjadele ja seisunditele, mitte iseendale. Sellepärast ei suudagi ta kunagi olnuga leppida ning otsustab oma traagilisele elule kurbloolise lõpu teha.

Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ noor Zara pole võimeline tahtlikult unustama, tema esialgsed mälulüngad tulenevad võimetusest juhtunut meenutada. Tema alateadvus ise on afektiseisundis automaatselt Zara teadvuse välja lülitanud. Pärast näilise sisemise rahu saavutamist hakkavad Zarale vahepealsed sündmused meenuma ning teda tabab vastupidine olukord, kus ta ei suuda enam unustada. Iga väiksemgi väline mõjuallikas kutsub temas esile mälestuse juhtunust. Eriti intensiivselt tuleb see esile hetkedel, mil Zara tunneb kellegi või millegi ees hirmu. Zara noorus ning kogenematus teevad temast algaja unustaja, kes ei tea veel, milliste vahenditega on unustus saavutatav. Zara ja Ene Mihkelsoni „Katkuhaua“ minategelase erinevus võimetuses lakata mäletamast hõlmab ennekõike Zara vahetut traumeeriva olukorra kogemist, minajutustaja trauma on vahendatud. Samuti on „Katkuhaua“ minajutustaja trauma seotud eelkõige mittemäletamise endaga, mis raskendab mälufunktsioonide, sealhulgas unustamise võimalikkust veelgi. Zara mälus kordub pilt kogetud vägivallast, kusjuures unustamist takistavad ka füüsiliselt nähtavad ja tajutavad märgid, näiteks sinikad, aga ka punetavad kõrvaaugud, meelega ära lõigatud juuksed. Seda, kas Zara kunagi on võimeline temaga juhtunut unustama või vähemalt sellega leppima, jääb lahtiseks, kuna Zara lugu lõpeb äkki ning tormiliselt, jättes seejuures Zarale endalegi palju vastamata küsimusi toimunu kohta.

Unustamise võimalikkus ja võimetus, kusjuures võimalikkus esineb pettekujutelmana, osutuvad tegelastele kättesaamatuteks. Nad usuvad, et on ühe saavutanud, ennekõike unustuse, juhul kui nad seda soovivad. Tegelikult kannatavad nad ikkagi lõpuni teise ehk siis painava reaalsuse võimuses. Nad on võimetud võimetuse ees.

Romaanide tegelaskujusid, nii Ene Mihkelsoni kui Sofi Oksaneni omasid, vaevab valikuvõimalus unustamise ja mäletamise vahel. Paradoksaalsel kombel ei too kumbki võimalus vabanemist: „Kes mäletab, vaevleb elu lõpuni. Kes unustada suudab, on mälutu.“

(Mihkelson 2007: 311) Olgugi et kõik tegelased nii Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ kui ka Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ ei suuda nendega juhtunut unustada, kogevad nad siiski mingil hetkel mälutust. Järgnevalt on vaatluse all mõlema teose mälutusseisundi eripärad.

Ene Mihkelsoni teose „Katkuhaud“ tegelane Kaata ennekõike teeskleb mälutust. Võimalik, et ta ise üritab mingil hetkel ka mälutust toota. Rääkimata jätmistega kaasneb ajaloo mahavaikimine, ühe perekonnaloo poolikuks jäämine. Kaata eesmärgiks oleks justkui paljude inimeste saatuse varjamine. Selle saavutamiseks kasutab ta oskuslikult selektiivset amneesiat, kord mäletades, kord mitte, kusjuures on valik alati kasulik just talle endale. Vajalikul momendil võib tema mälu olla suurepärase, kuna tegelikult pole mälu töös häireid esinenudki. Vastukaaluks Kaatale, kes tahtlikult teeskleb mälutust, hävitab Sofi Oksaneni teose „Puhastus“ Aliide eesmärgipäraselt kõike, mis vähegi võiks soodustada mineviku meenumist. Aliide seega ei teeskle, ta tahab väga konkreetselt mälutu ollagi. Kui Kaata valib ise, millal on õige hetk jälle mäletada, siis Aliide oma mälutuks olekut kontrollida ei suuda. Nii Kaatat kui Aliidet sunnib mälutuks olukorra paratamatus kui ka enese huvid.

Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ minategelane on mälutu kahel juhul: ta ei saa mäletada sellepärast, et tal ei ole teadmist, mille toel minevikku taastada või ei meenu talle olnu seetõttu, et kogetu on talle avaldanud traumeerivat mõju ning alateadvus püüab jutustajat seetõttu reaalsuse eest kaitsta. Seega on minategelane tahtmatult mälutu, tema seisund ei sõltu eriti temast endast. Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ tegelane Zara vaevleb üsna sarnaste mälutussümptomite all, kuid põhjused, mis seda tingivad, osutuvad teistsugusteks. Zara on ühelt poolt tinglikult mälutu seetõttu, et tal puuduvad üleüldse mälestused. Ta ei tea, mis juhtus tema vanaema ja emaga ning milline inimene on Aliide Truu. Zara peab need teadmised alles omandama. Erinevus „Katkuhaud“ jutustajast seisneb selles, et minategelasel ei ole teada üksikuid asjaolusid, mille toel taastada seda möödanikku, milles ta ise osaline on olnud. Zara ei otsi ennekõike enda minevikku, vaid kellegi teise oma, seejuures ei saagi ta seda tegelikult mäletada. Need mälutushetked, mis Zaral esinevad ning toetuvad täielikult tema enda kogemustele, on tingitud Zara erutusseisundist ning mälu taastub momendil kui Zara on suuteline ärevusttekitanud

olukorrast toibuda. Minajutustaja ja Zara ei saa kontrollida ega tahtlikult mälutust esile kutsuda nagu seda teevad Kaata ja Aliide. Nende mälutuse tingivad neist mitteolenevad asjaolud.

Mõlemas romaanis kohtab mälutust, mis on tahtlikult esile kutsutud. Seejuures võib see esineda kontrollitava või välisärritajate mõjul kontrollimatuna. Samuti on esindatud vastupidine seisund, kus mälutust ei saa ise esile kutsuda, see kaasneb mõningate nähtuste kõrval paratamatu ilminguna.

Mälutusele saab lõpu teha, kui asuda olnut meenutama. Sealjuures võib see olla otsene või vahendatud. Alljärgnevalt leiavad käsitlemist mälestuste vahendajate ja vastuvõtjate käitumuslikud eripärad.

3.2. Mäletamisprotsesside iseloomulikud jooned

Mõlemat käsitletavat romaani läbib vastuste otsimine kellegi mälestuste kaudu. Seetõttu on paljuski tegemist vahendatud mäletamisprotsessiga. Need aga, kes meenutavad, toetuvad iseenda vahetule kogemusele. Tõuke uurida minevikku ning seal toimunut, saavad tegelased iseenda puudulikest teadmistest. See on tingitud nii teadmatuses kui ka mälutöös esinevates häiretest. Mäletamise võimetus võib tuleneda ühelt poolt kaugel möödanikus juhtunust, aga seda võib samuti esile kutsuda lähiminevikus kogetud trauma.

Nii Ene Mihkelsoni teoses „Katkuhaud“ kui ka Sofi Oksaneni teoses „Puhastus“ esineb tegelasi, kes kannatavad traumaatilise mälu all. Bessel A. van der Kolki ja Onno van der Harti (1995: 163) järgi on traumaatiline mälu jäik ja muutumatu, sellel puudub sotsiaalne osa ning see pole kellelegi adresseeritud. Traumaatilise mälu kutsuvad esile konkreetsed seisundid. See ilmneb automaatselt situatsioonides, mis meenutavad algset traumaatilist situatsiooni. (der Kolk ja der Hart 1995: 163) Selleks, et panna kokku tervikut, peab traumeeritud isik sageli naasma oma mälestuste juurde (der Kolk ja der Hart 1995: 176). Ene Mihkelsoni minajutustaja kasutab mälu taastamiseks Kaata abi, seega üritab ta tervikut kokku panna kellegi teise mälestuste toel. Sofi Oksaneni Zara mälus tulevad esile üksikud

pildid, mis lõpuks aitavad meenutada juhtunut. Niisamuti on traumeeritud Kaata ja Aliide mälu. Nad suudavad küll meenutada, kuid selle protsessi katkendlikkus laseb aimata mälu töös esinevaid häireid. Paljuski on need tahtlikult esile kutsutud.

Järgnevalt on vaatluse all, kuidas toimub mälestuste edasi andmine. Sellise sündmuste käigu tagab ühe (minajutustaja) tegelase otsus mitte unustada ning ühtlasi vajadus teada tõe, olenemata sellest, et „Mälestused ei peagi midagi tõestama. Mälestustel on tendents muutuda.“ (Mihkelson 2001: 168) Või teise (Zara) soov otsida üles oma vanaema ja Aliide lugu. Seejuures on mõlema eesmärgiks üritada mineviku toel määratleda iseend. Peale selle leiavad käsitlemist tegelaste mälutööle iseloomulikud jooned.

Ene Mihkelson laseb romaanis „Katkuhaud“ minategelasel nimetada ennast *jahimeheks* ning Kaatat *saakloomaks*. Lõppkokkuvõttes ei tunne jahtija kättesaadud mälestuste üle heameelt, kuna tulemus ei vasta eesmärgiks seatud ootustele. Seda põhjustavad nii ootamatu tõe kui ka mäletamisprotsessi vastuolulised iseloomujooned. Ajend, miks ühel tekib vajadus meenutada ning teisel kuulata, seisneb tegelikult mõlemapoolses huvi ülesnäitamises. Minategelase mõte võtta ette kõik Kaata juurde on juba aastaid vana, kuid teoks saab see Kaata eestvedamisel. Kaatal tekib surmaeelne lunastussoov, mis annab põhjust pihtimiseks. Dori Laub (1995: 63) kirjutab, et kohustus rääkida ja olla kuulnud võib saada eluülesandeks. Samuti tõdeb ta, et kunagi ei ole kõigele vaatamata piisavalt sõnu ega õigeid sõnu, kunagi pole piisavalt aega või õiget aega ega kunagi piisavalt kuulamist või õiget kuulamist. (Laub 1995: 63) Kaata mälestuste olemus on ühtlasi vastuoluline, kuna alati kerkib esile võimalus, et nende tõesuses ei saa kindel olla. Kaata mälu iseloomustab mitmekülgsus. Tema mälu töös esinevad eripärased jooned on ennekõike kasulikud Kaatale endale. Tema kui mälestuste hoidja omab piiramatut võimu teadatahtja üle, sest mälestuste õigsust ei saa kuidagi lõplikult kontrollida. Seega Kaata jätab oma lugudes sageli lahtisi otsi ja küsitavusi. Ta toetub väljamõeldistele, isegi valedele ning jääb oma juttudega kujutluse ja reaalsuse piirimaile. Kaata lõputu fantaasiaküllus eristab teda selle tõttu nii mõneski mõttes Sofi Oksaneni teose „Puhastus“ Aliidest, kes tegelikult ranges mõttes valetab. Aliide juttudes pole väljamõeldistes head kujutlusvõimet, neid iseloomustab selge valelikkus. Sellegipoolest peab ka Kaata möönma: „Ma ise olen valetamisega nii harjunud, et ainult vahel harva vilksab ka tõe sisse“ (Mihkelson 2007: 196). Sellest tulenevalt on

meenutatav lugu katkendlik ning esineb paljudes versioonides. Ühest vastust näib olevat võimatu leida. Kaata jutustatavat lugu ennast iseloomustavad jooned, mis on sagedased traumaatilise mälu puhul. Ka seal ei teki enne tervikut, kui see on mitmekordselt korratud ning paljudes versioonides esitatud. Võimalik, et selles seisneb Kaata mälu teadvustamata traumaatilisus. Mälu katkendlikkus otsesemas mõttes on iseloomulik minategelasele, kes üritab iseenda mälu lünki täita Kaata jutule toetudes.

Ene Mihkelsoni romaani minajutustaja mälestused on paljuski vahendatud, kuna tema enda mälus pole minevik täielikult säilinud. Meenutusprotsess ei toetu siiski ainult Kaata jutule, kuna see on esitatud katkendliku ja vastuolulisena, mistõttu vajab minategelane ka muid abivahendeid. Nendeks saavad näiteks üleskirjutused, mille toel hakkavad mälus esile tulema üksikud pildid. Selline tegevus omakorda mõjutab alateadvust, mis toob unenägudes erinevate elementide kaudu välja seni teadvustamata olukordi minevikust. Ühtlasi aitavad ülestähendused meenutada Kaata juures toimunut, kuna aeg-ajalt tabab jutustaja end situatsioonist, kus ka mõne tunni tagused sündmused on mälust kustunud. Seda võib vaadata kui alateadvuse kaitsereaktsiooni, sest paratamatult mõjuvad Kaata väljaõeldud mälestused tema õetüttele traumeerivalt. Põhieesmärk, miks minategelane otsustab läbida sellise mälupainajaliku kogemuse, toetub tema vajadusele saada teada, mis juhtus tema isaga. Ühtlasi arvab ta, et teadvustatud mineviku kaudu on võimalik määratleda iseend olevikus. Tegelikult ei mõista ta, et selline tegevus suleb teda veelgi enam mineviku külge ega lase olevikku täielikult tajuda. Jaanus Adamson (2009: 81) kirjutab, et on olukordi, kus traumakogemusega inimesed ei ela päriselt olevikus ja reaalsuses, vaid teatavas (patoloogilises) korduses. Selle tõttu elavad ja tõlgendavad nad paljuski oma olevikku mineviku konfliktide ja afektide kaudu (Adamson 2009: 81). Taolises situatsioonis ei ole ainult Ene Mihkelsoni teose minajutustaja, sellist enesemääratlemist tuleb ette ka Sofi Oksaneneni romaani tegelaskuju Aliide juures.

Aliide Truu on isik, kes arvab, et minevik tema olevikku ei mõjuta. Ta suudab kõik halvad kogemused mälust kustutada ning valetada nii teistele kui tegelikult ka iseendale justkui hirmutunne ei omaks talle enam mingisugust mõju. Mälestus juhtunust tuleb taas teravalt esile, kui Aliide leiab enda hoovist Zara. See kohtumine käivitab mäletamisprotsessi. Kui Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ toetub meenutamine

eelkõige küsija-vastaja situatsioonile, siis Aliide ja Zara dialoog on mitmeti pärsitud ning konkreetselt esitatud küsimused vastuseid ei leia. Samane olukord on „Katkuhauas“, kuid sealne dialoog on pigem raskendatud kui puudulik ning toimib siiski Aliide ja Zara omast efektiivsemalt. Normaalselt suhtlust Aliide ja Zara vahel segab vastastikune hirm. Aliide suhtub pelglikult tema hoovi sattunud tüdrukusse. Seetõttu ei leia paljud küsimused ka otsesest vastust. Aliide on tegelikult otsustanud igavesti vaikida: „Mitte kunagi ja mitte kusagil ei hakka Aliide nendest aegadest rääkima. Ähvardagu palju tahavad, tema ei räägi.“ (Oksanen 2009: 77) Siiski on hetki, kus Aliide võtab jutuks minevikusündmused, aga ka oleviku enda, kuid teeb seda valede toetuvate väidete kaudu. Aliide mälu on valelik nii teiste kui ka iseenda suhtes. Taoline kaitsereaktsioon on Aliide juures täiesti teadlik tegevus, kuigi oma mõtetes jääb ta tõeliselt truuks. Seega võib Aliide mäletamisprotsessi vaadata vastuolulise tegevusena. Mälus on talletunud tõde, aga väljaõeldu toetub ebaehtsusele.

Zara tegelaskuju kaudu toob Sofi Oksanen romaani „Puhastus“ sisse mäletamise eri tahke. Zarast saab kõige suurema potentsiaaliga mineviku mäletaja mõlema romaani taustal, kuna Ene Mihkelsoni minajutustaja jõuab romaani lõpus punkti, kust edasi mäletamine näib vastuolulise tegevusena. Sofi Oksanen jätab oma teoses Zara saatuse lahtiseks, mistõttu võib spekulatiivselt eeldada, et temast saab tähtis minevikusündmuste talletaja. Zara mõjusfääri jäävad tema hea elu Vladivostokis, vanaema vahendatud mälestused, tema enda halvad kogemused ning uued mälestused Aliidest. Nende kaudu saavad Zara mälus kokku uus ja vana aeg. Noorusaeg Vladivostokis on täis häid kogemusi. Zarale näib, et Vladivostoki mälestusi ning Berliini sündmusi ei tohi üheaegselt meenutada, kuna talle tundub „justkui saaksid kõik ilusad mälestused määritud, kui ta neid sellises kohas, sellises seisundis meelde tuletaks, nende välja ütlemisest rääkimata.“ (Oksanen 2009: 189–190) Vanaema kaudu õpib Zara tundma mineviku Eestit ning vanaema on see, kelle eestvedamisel otsib Zara üles Aliide. Zara kehastub Aliide otsinguil justkui ümber vanaemaks endaks: „Tundus, et vanaema noor keha on tema keha sees ja see käskis tal minna tagasi majja, otsima lugu, mis jäi talle jutustamata“ (Oksanen 2009: 68). Eesmärk näib olevat mälestuste vahendamise ümberpööramine: kui enne rääkis Ingel oma õest Zarale, siis nüüd peaks kõigi eelduste kohaselt Zara jutustama vanaemale Aliidest. On

võimalik, et ta seda ka teeb, kuigi romaani lõpp sellele kindlat vastust ei anna. Aga enne veel, kui Zara saab asuda vanatädi ja tema mälestuste otsingule, peab ta kogema asjaolusid, mis toovad endaga kaasa häireid mälu töös. Kui eelnevad mälus esinevad puudulikkused ei olenenud otseselt Zarast endast, siis nüüd on vastupidi. Zara vägivallakogemus ja ootamatu vabanemine ning paaniline soov leida Aliide Truu kutsuvad temas esile šokiseisundi, mille tagajärjel on osad sündmused Zara mälust kustunud. Tema alateadvus on võtnud kaitsepositsiooni. Tekkinud olukorra üle samm-sammult kontrolli saavutades, hakkab talle juhtunu üksikute piltidena meenuma. Aliidele Zara oma lugu ausalt jutustada ei saa, kuna kardab kaotada seda niigi vähest usaldusväärsust, mis ta saavutanud on. Siiski ei saa siinkohal rääkida konkreetsest valetamisest nagu Aliide puhul või Kaata lõputust fantaasiast. Zara kasutab hädavalet, mis jääb kuskile range vale ja väljamõeldise piirimaile.

Tundub, et nii Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ kui ka Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ tegelased liiguvad katkendlikul mälumaastikul, kus pole võimalik täielikult unustada ega lõplikult kõike meelde tuletada. Seda pärsib kindlasti ka ühtede tegelaste valelikkus teiste suhtes. Sellele vaatamata püüab tegelaste alateadvus täita mälus tekkinud tühimikke. Seda muuhulgas unenäopiltide kaudu. Ühtlasi on võimalik olukord, kus teadvus on liialt ergas ning ei lase ühel või teisel romaanikangelasel üldse und näha. Samuti võib olla raskendatud unenäo ja nägemuse eristamine teineteisest.

4. UNENÄGUDEST HALLUTSINATSIOONIDENI

Ene Mihkelson laseb oma romaanis „Katkuhaud“ minategelasel kogeda unenägude kaudu mälus varjatult talletunud ning teadvustamata minevikku. Seevastu Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ tegelased vaevlevad unetuse all ning needki vähesed unenäod, mis neile osaks saavad, ei ole selgesti lahutatavad hallutsinogeensetest ilmingutest. „Katkuhauas“ esinevad unenäod meenutamisele kaasaaitava materjalina, kuid „Puhastuses“ peegeldavad ka ühtlasi teist reaalsust, milles tegelaskujud kohtuvad nendega, kellega see ilmsi võimatu on. Olgu siis selleks inimene kaugelt möödanikust või lihtsalt keegi lähedane, kellega muudmoodi kontakti ei saa. Käesolev peatükk vaatleb, millisena ilmneb teostes uni ja unetus, samuti leiavad lähemat käsitlust romaanides esinevad unenäod ning unenägudega ühisosa jagavad või eraldiseisvad nägemused.

4.1. Kõikeseletav uni ja unetus

Ene Mihkelson (2009: 92) sõnab Urmas Vadile antud intervjuus, et uni on puhkus ja võimalus, põgenemisvõimalus. Seega loob autor romaanis „Katkuhaud“ minategelasele teise reaalsuse, kuhu vajadusel pärismaailma eest peitu minna. Tiina Kirss (2005: 94) kirjutab, et Ene Mihkelsoni teoste tegevuspaik asetubki sise- ning välismaastiku vahele, kus uni ja unenäod on selle vahemaastiku piirikivideks. Sofi Oksaneni tegelaskujudel romaanis „Puhastus“ puudub põgenemisvõimalus unemaailma, kuna neid vaevab unetus.

Järgnevalt on vaatluse all, kuidas Ene Mihkelson „Katkuhauas“ ja Sofi Oksanen „Puhastuses“ kujutavad unemaailma. Ühelt poolt käsitleb järgnev analüüs unes olemist ning teisalt unetuse all kannatamise probleeme.

Ene Mihkelsoni teoses „Katkuhaud“ segunevad ilmsioleku reaalsus ning unemaailm. Romaani iseäralikuks jooneks on tegevusliini unenäoline, sageli aloogiline kulgemine, mis

seguneb reaalsest elust pärit faktidega. Seega loob Mihkelson romaani kahetasandilisuse, millega kaasneb unenäolisuse ning reaalsuse konflikt. Ähmastuv tegelikkus seguneb mingil hetkel unenäomaailmaga: „Ka pole ma varem kunagi nii selgesti märganud ilmsioleku ja unenägede vahelist lihtsat seost, mis on keeruline ainult siis, kui pole aega und näha ega unede üle mõtelda“ (Mihkelson 2007: 56). Sellest järeldub, et minategelase jaoks on uni oluline mõtlemise ja reaalsusest arusaamise vahend. Uni aitab jutustajal üles leida alateadvuses peituvad vastused, milleni ta ärkvelolekus ei jõuaks. Magama jäämine kui siirdumine ühest olekust, ühest maailmast teise, võimaldab tal eemalduda ilmsioleku painetest. Unes olles kogeb ta teatavat vabanemist, ka nendel juhtudel, mil uni teda mingit moodi rõhub. See eristab teda ka Sofi Oksaneni tegelastest, kelle niigi vähesed unenäod painavad ja ängistavad neid ning võimalike vastuste asemel tekitavad hoopis küsitavusi ja toovad esile hirne. „Katkuhaia“ minajutustaja ei leia vastuseid endeliste seletuste või sümbolite kaudu: „unenägede üldkäibivaid seletusi ei uuri ma nende mõistmiseks kunagi“ (Mihkelson 2007: 117). Ta kasutab talle unes ilmunud sündmustikest aru saamiseks omaenese kogemusi.

Ene Mihkelson laseb oma peategelasel usku unenägede endelisusesse võrrelda usuga jumalasse: „Mõte unenägede endelisusest on nagu usk jumal-isasse, kes pilve peal meid inimesekujulisena vaatab – oleme loodud jumala näo järgi, sealt tuleb see kujutus“ (Mihkelson 2007: 56–57). Selles väites võiks näha paralleeli tõmbamist endelisuse ning jumalasse uskumise vahel. Ühtlasi viitab see sellele, et inimese loomine jumala näo järgi on kujutus, millest võib järelduda omakorda inimestes juurdunud kujutluspilt unenägede endelisusest. Teisalt saab eeldada, et seejuures on ka unenäod kujunenud inimese näo järgi, kuna need tulenevad inimesest endast ning üksiti viitab see sellele, et unenäod on millegi kujutlused. Seega pole unenäod endelised, vaid kordavad seda, mida inimene on juba ise eelnevalt kogenud. Unes kujutleb inimene alateadvuses peidus olevat ja juba ununenud reaalsust. Ene Mihkelsoni minajutustaja mõonab isegi, kuidas unes nähtu reaalsust järele aimab: „Kui ma oma unenägede tekke põhjused ja koostise ühiku tasandil lahti võtan, imestan vaid teadmist kopeerivate pildiliste kujundite üle, ka endelise lõpuniviiduse üle, mille sõnastamiseni ma pole ehk veel iga kord jõudnud“ (Mihkelson 2007: 57). Siinkohal

kasutab ta endelisusele viitamist kui ootuspärast lahendust küsimusele või ka teadmatusele, milleni ta ilmsiolekus pole olnud võimeline jõudma.

Uni on minategelasele ühtlasi peidupaik, koht, kuhu ärkveloleku ängistuse eest põgeneda. Mingil hetkel aga kaob jutustajal võimalus lohutavasse unemaailma peituda: „Meelsasti oleksin unenägude sisse peitu pugunud, kuid seegi polnud enam võimalik“ (Mihkelson 2007: 118). Seda tingib vastuste lõplik teadasaamine ilmsiolekus, uni on oma eesmärgi täitnud. Samuti peab Ene Mihkelsoni peategelane mõnna, et täielikku vabanemist ta enam saavutada ei suuda. See piin, mis juba enne oli ja mis vastuste leidmisega tuli, seda ei suuda ka unenäod edaspidi lohutada. Ühtlasi on „Katkuhauas“ tegelasi, kes ei ole unenägude küüsis. Kaatal esineb küll üks unenäoline kogemus, kus Ärni põrgus süte peal väänleb ning mida romaani arenedes minajutustaja peab veel korra vajalikuks oma mõtetes korrata. Samuti jääb mulje, et Sannagi on unenägudeta ja asjade sellise toimimisega rahul.

Siit võib edasi liikuda Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ tegelaste juurde, kes paljuski vaevlevad unetuse all ning pigem kardavad unemaailma kontrollimatut tõelust. Pideva ärkveloleku ning rahutu une tingivad erinevad hirmud. Unetuse vastu valmistatakse isegi rohtu.

Uinumise probleem saadab teoses ennekõike Aliidet, aga kaudselt võib aimata, et Inglitki vaevab unetus. Põhjusi, miks hirm ei lase magama jääda, on mitmeid. Ühelt poolt kardavad õed Hansu pärast, kes on sõjas sakslaste poolel ning hiljem varjab ennast metsas ja kodutalus. Inglit ja Aliidet painab hirm ainsa majas ellujäänud meeshinge pärast, keda nad mõlemad ühtlasi armastavad. Teisalt valdab neid hirm üksi hakkamasaamise kui ka sõjasündmuste ees. Aliide unetus hakkab taanduma kui ta abiellub Martin Truuga. Selle liidu sõlmimine on kui kaitsleping, mis peaks Aliidele kindlustama kartustevaba elu: „Martini juuresolek pani Aliide päeviti vähem võpatama, tema piidlev pilk muutus rahulikumaks, silmade unetu punetus taandus“ (Oksanen 2009: 139). See aga ei tähenda tegelikult, et Aliide saavutaks täieliku hingerahu. Edaspidi ei lase Aliidel uinuda välistest ärritajatest tingituna taas mälus esile kerkinud sündmused vallamajast: „Ta ei julgenud uinuda, sest kartis, et räägib unes, minestab, hakkab karjuma, sonima, annab ennast kuidagi välja, lämbub samamoodi nagu ta oli lämbunud vallamaja keldris, kui ta pea paraskisse

pistetü“ (Oksanen 2009: 173). Või painab teda hoopis kartus, et Ingel ja Linda tulevad Siberist tagasi, mistõttu ei saa ta jällegi öösiti rahulikult magada. Unetus jälitab Aliidet veel iseseisvuse ajalgi, mil poleks tal enam põhjust midagi karta. Seetõttu tundubki, et unetuse tingib pigem rahutus, mitte otseselt hirm. Ühtlasi tunnistab Aliide täiesti juhusliku küsimuse toel Zarale, et vanainimesel polegi unega midagi peale hakata. Siiski tundub, et see tõdemus ei ole lihtsalt niisama öeldud, selle taga võib aimata tunnistust möödapääsmatust olukorrast.

Ene Mihkelson kasutab oma romaanis „Katkuhaud“ unemaailma mõjujõudu, leidmaks vastuseid mäletamislünkadele ning aitab selle kaudu minategelasel jõuda parema reaalsustajuni. Seevastu Sofi Oksanen romaanis „Puhastus“ rõhub ennekõike unetusele, mis on tingitud üleüldiselt kogu teost läbivast hirmutemaatikast. Vaatamata kõigele, ei saavuta kummagi romaani tegelased lõplikku vabanemist, ikka jääb neid saatma mingisugune paine.

Olgugi et Sofi Oksanenil esineb tegelasi, kes on unetud, võib nende kõrval leida ka selliseid tegelaskujusid, kes ühel või teisel perioodil kogevad tähenduslikke unenägusid. Samuti kohtab Ene Mihkelsoni romaanis pikemaid unenägude kirjeldusi. Järgnevalt on vaatluse all mõlema teose unenägude erijooned.

4.2. Unenäod

Tiina Kirss (2005: 108) kirjutab, et Ene Mihkelsoni romaanides esindavad unenäod iseseisvate tekstidena mäletatud aega, ühtlasi ka eeleluloolisust, ürg- ehk sügavminevikku, mille märkide kaudu avaneb perekonna- ja pärivuse kui ka rahva iseenda-mäletamise lugu. Ene Mihkelson (2009: 92) räägib une nägemisest kui teistviisi maailmast teada saamisest, unenäod on seejuures kui paralleel- või pildiline rida. Sofi Oksaneni romaanis kirjeldatavad üksikud unenäod, mis on määratletud luupainajatena, viitavad peajasjalikult tegelaste psüühilisele häiritusele.

Sigmund Freudi (2007: 27) järgi hõlmab materjal, millest koosneb unenäo sisu, mingil viisil kogetut, seega unes reprodutseeritakse, *meenutatakse*. Samuti ei võta unenägu ärkvelolekust üle korrastatud mälestusi, vaid üksnes detaile (Freud 2007: 56). Carl Gustav Jung (2005: 19) lisab, et sündmuste alateadvuslik külg ei avaldu unenägudes ratsionaalse mõttena. Und vaevutakse nägema sellise materjali puhul, mis on andnud päeval mõtlemisainet (Freud 2007: 168). Ühtlasi võib unenägude allikaks saada lapsepõlvematerjal, mis langeb suurelt jaolt mäletamisvõime lünkadesse (Freud 2007: 32). Lapsepõlve episoodide esindab sageli manifestses unenäosisus üksnes vihje, mis tuleb tõlgendamisega unenäost lahti harutada (Freud 2007: 187). Paljuski kehtib see Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ minategelase unenägude kohta. Sofi Oksaneneni romaani „Puhastus“ tegelaste unenägusid võib, toetudes Cathy Caruthile (1996: 4), vaadelda kui hingehaavu, mis ei ole teadvusele seni kättesaadavad, kuni need kehtestavad ennast korduvalt õudusunenägudes ning korduvates tegevustes.

Ene Mihkelsoni teose „Katkuhaud“ unenägusid iseloomustab teatav vertikaalsuunaline liikumine ehk alt üles või ülalt alla kulgemine. See võib olla otseselt viidatud, näiteks trepist ülesminek, kõrgusse kerkivad õunapuuoksad, auto vette vajumine või kaudselt, näiteks jalad olid vajunud märga mulda, uss ujus pea püsti, madu kerib ümber unenägija. Samuti on unenäod asetatud ruumilisse keskkonda, esineb ärkamist unenägude korteris ning unenägija satub kohta, kus on palju tube või ootavad teda ees tühjad ruumid. Tihtilugu saadavad jutustajat unes mingid elemendid, mis osutavad varjutusele, varjatusele. Nendeks võivad olla pilved, udu, sume vine, hämarus ruumis ja jääs autoaknad või on hoopiski väljas pime. Võimalik, et ilmsioleku varjutusetunne kandub edasi ka minategelase unenägudesse. Unenägude eripärasteks joonteks on minategelase võime ärgata unest unne ning hallutsinatsioonide kandumine unemaailma. Unenägu ennast võib tinglikult võtta kui nägemust ning sama võiks väita viirastuste kohta, seega tekib hetkeks topelnägemuslikkus jutustaja lõvi-unenäos: „Üle õla tagasi kiigates märkasin, et lõvi vetrus aeglases sõrgis inimeste vahel, kiskjaigavus silmis, lakas ja käppades, ning loomulikult ei näinud peale minu teda keegi“ (Mihkelson 2007: 115). Tihtilugu saadab unenägijat ning unes nähtavaid inimesi hirmutunne, sageli avastab minategelane, et tal pole häält, isegi sisekõne ähvardab lakata. Ühed silmapaistvamad elemendid unenäopiltides on müütilised olendid nagu

uss/madu, üksarvikud, lõvi, samuti kohtab Piiblist tuntud sümboleid: madu, õunapuu, (hirmu/ohu)rist, ühtlasi loeb unenägi mõttes meieisapalvet.

Sageli kohtab Ene Mihkelsoni peategelase unenägudes naisi, keda kunagi kindla isikuna ei määratleta. Neid naisi kirjeldatakse vanana, kõhnana, üks neist esineb naisvalvurina, on selliseid, keda kirjeldatakse võõra ning haigena või esineb mõni neist mälestuskaustiku omanikuna. Nende kirjelduste taga võiks aimata kahte ilmsiolekus esile tõusvat ja minategelase jaoks mälestuste otsimise protsessis olulist naist – tädi Kaatat ja ema Sannat. Vanad on nad mõlemad, väliste tunnuste järgi saab kõhnana määratleda pigem Sannat, samuti esindab ema minategelase jaoks seda, kes on kuidagi võõraks jäänud. Lõpuks peab Kaatagi puhul möönma, et see inimene on tegelikult kogu aeg võõras olnud. Haiget sümboliseerib esmajärjekorras Kaata, võimalik, et ta põeb mäluhaigust. Ühtlasi on pigem Kaata see, kes omab mälestuskaustikut ning valvab midagi. Nendeks võivad olla väljaütlemata tõesed. Unenägudes ilmutab end naine ka Sofi Oksaneni „Puhastuses“, nimelt Ingel, kelle Aliide tembeldab luupainajaks. Omamoodi painajad on ka Ene Mihkelsoni minategelase unenägudes ilmutavad naisisikud. See rõhuv tunne saab ilmselt alguse ärkvelolekust ning kandub edasi une ajal tekkivatesse kujutuspiltidesse. Kaata ja Sanna kannavad endas vastuseid mälestuste kohta, mis on minategelase lapseõlves kuhugi kadunud ning pole seejuures teadvusele kättesaadavad või ei ole seda teadmist tal kunagi olnudki.

Sigmund Freud (2007: 187) kirjutab, et lapseõlve episoodide esindab sageli manifestses unenäosisus üksnes vihje, mis tuleb tõlgendamisega unenäost lahti harutada. Ene Mihkelsoni „Katkuhaua“ peategelase lapseõlve ängid saavad mõttelise lahenduse unenäoga, kus tema kursusekaaslane toob kellegi naise mälestuste kaustiku ning tõdeb: „lapseõlv oli koju jõudnud“ (Mihkelson 2007: 137). Sellele vaatamata, et unenägu oli rõõmustav, vabanemist siiski ei toimu. Ühelt poolt pettub minajutustaja oma võimetuses ärkvelolekus vastusteni jõuda, sest „ikka peab ilmuma kõikeseletav uni“ (Mihkelson 2007: 137). Teisalt ei anna see teadmine rahuldavat vastust. Sellele unenäole järgneb teine, milles minategelane näeb segiläbi korteriremonti ning ettevalmistusi suguseltsi kokkutulekuks. See on justkui hüvastijätt lapseõlvekoduga ja olnuga, sest seal *lapseõlvemaastikul* haigutab vaid tühjus, seal pole enam midagi: „Varemed on KA ära kadunud“ (Mihkelson

2007: 222). Viimane, jääauku vajuva auto unenägu annab aga tunnistust lõplikust resignatsioonist: „Ma tõmbasin õhtul (Sannale? kellele?) kirjutatud palvekirja katki ja mõistsin, et mu palavikulistele pöördumistele ei vasta keegi. Need kirjad on suvise jääsupi ja lahvanduse äärest, saatjaks uppuva auto vajumisohe.“ (Mihkelson 2007: 318)

Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ esineb kaks unenägu, mida võib määratleda ennustuslike unepiltidena. Kui Ene Mihkelsoni teose „Katkuhaud“ peategelane ei usu unenägude endelisusesse, siis Aliide kõrvu jõuavad peaaesjalikult sellised, mis viitavad üleloomulikkusele. Neid tõlgendatakse toetudes uskumustele, mitte omaenese kogemustele. Täenduslikuks saavad need unenäod seetõttu, et nad omavad nägijale teatavat mõju, millest lähtuvalt nad ka edasisi otsuseid vastu võtavad. Esimene neist räägib Tšernobõli-mehega abielus olevast naisest, kes näeb unes, et sünnitab moondunud loomi. See on talle liiast ning ta otsustab minna tervema mehe juurde. Teist und näeb ema, kelle poeg on haarangus maha lastud ning ilma saabasteta maha maetud. Poeg käib ema juures öösiti kaebamas, et jalad külmetavad. Sellest luupainajast saadakse lahti toetudes rahvauskumusele. Neid kaht unenägu ühendabki usk sellesse, et unenäomaailmas võib esineda elemente, mis kuidagi viitavad ärkveloleku reaalsusele ning mõjutavad nägija elu.

Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ ja Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ unenägude sarnasus seisneb selles, et need osutavad tähenduslikkusele. Olgu siis selleks „Katkuhaud“ minajutustaja mämlülunkade täitmine ning lahendusteni jõudmine, mis ilma uneta poleks ärkvelolekus saavutatavad või „Puhastuse“ tegelaste unenägudesse uskumine, justkui seal nähtu aitaks ilmsi õigeid otsuseid vastu võtta.

Järgnevad unenäod segunevad psüühilisest häiritusest tingitud nägemustega ning viivad lõpuks välja hallutsinatsioonideni. Tõukejõuks saab üks kindel isik, kes ennast unes ilmutama hakkab. Vastavaid viiteid võis leida ka „Puhastuse“ ema-poja unenäost, mis siiski on tõlgendatav pigem endelise kui nägemusliku unenäona. Seda seetõttu, et side reaalsusega on kujuteldav, mitte tõeline nagu Hansu unenägudes.

4.3. Unenäolised nägemused ja hallutsinatsioonid

Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ kohtab unenägede ja nägemuste vahelise piiri ähmastumist, mis lõpuks viib välja hallutsinatsioonide tekkeni. Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ see küsitavusi ei tekita, küll aga kogeb minajutustaja ühel korral viirastust kohas, kus tema vanemaid tabas haarang. Allpool on vaatluse all, kuidas ennekõike Sofi Oksaneni „Puhastuses“ unenägedest saavad unenäolised nägemused ning lõpuks hallutsinatsioonid. Põhjus näib olevat ühes, ennast unes ilmutavas isikus.

Sofi Oksaneni teose tõlkimisel kasutab Jan Kaus sõna *luupainaja*, mis vastab romaani originaalversiooni soomekeelsele sõnale *painajainen* (painajalik uni või mütoloogias luupainaja). Need sõnad juba ise viitavad mingisugusele painele, mistõttu ei saagi „Puhastuse“ unenägedel olla sarnast toimet nagu „Katkuhaud“ omadel. Sofi Oksaneni „Puhastuses“ saab Aliide õest Inglit oma mehe Hansu unenägedes luupainaja, elav luupainaja. Seega ei kannata Hans mitte une- vaid inimesepaine all. Hans lahutatakse vägivaldselt oma naisest Inglit ja tütar Lindast. Teadmatus nende edasisest saatuses hakkab Hansu kummitama ning ei lase enam normaalselt igapäevaeluga suhestuda. Kuna ärkvelolekus on nende kohtumine võimatu, otsib Hansu alateadvus muid võimalusi. Ingel hakkab ilmuma Hansule unes. Seda tõlgendab aga Hans koheselt nägemuslikuna, Aliide aga lihtsalt luupainajana: „Hans, see oli luupainaja. Ei olnud. See oli nägemus! Ingel püüdis mulle midagi öelda!“ (Oksanen 2009: 258) Seejärel segunevad järk-järgult Hansu peas tegelikkus ning unereaalsus.

Esimesed unenäod, mida Hans kogeb ei liigitu päris täpselt unenägede ega ka veel hallutsinatsioonide alla. Neid võiks nimetada unenäolisteks nägemusteks. Olenemata sellest, et Hans näeb und, usub ta justkui Ingel ilmutab ennast seal kindla eesmärgiga. Inglil olevat talle sõnum. Hans püüab isegi uuesti magama jääda, põgeneda reaalsusest, et kindlasti teada saada, mida Ingel talle öelda tahab. See näib aga olevat raskendatud. Ühelt poolt sellepärast, et Hans pole veel täielikult kaotanud tervet mõistust, teisalt viitab unenägede sisu juba ise takistustele. Selget nägemist segavad moskiitode parv või aur. Ka Ene Mihkelsoni romaanis esineb unenägedes ähmastavaid nähtusi, näiteks udu, mis

sarnaneb paljuski auruga. Ühtlasi tunnetab Hans unes nähtut üsnagi reaalselt. See omakorda osutab Hansu järk-järgult kaduvale võimele eristada tegelikkust illusioonist. Olgu siis selleks moskiitode vere maitse tundmine ja täide tajumine oma kehal või kärsahaisu haistmine. Hans räägib ka Aliidele oma unenäolistest kogemustest, mis paneb Aliidet tõsiselt muret tundma Hansu vaimse tervise pärast: „Hans, sa ju ometi tahad, et ta saab tagasi sellesama Hansu, kellega ta abiellus? Ingel ei taha hullumeelset!“ (Oksanen 2009: 259) Aliide väidab seda vaatamata sellele, et Ingel ei tule tagasi. Aliide ise on kõik võimaliku selleks teinud. Mingil hetkel hakkab Aliide Hansu juttude mõjul hirmu tundma, ta arvab tunnetavat Ingli kohalolu: „Aliide tundis ennast ebameeldivalt. Justkui oleks Ingel kohal, selles toas. Aliide jälgis Hansu pilku, mis liikus Aliide selja taha tapeedile. Aliide keelas endal selja taha vaadata.“ (Oksanen 2009: 261) Aliide ei mõista, et tegelikult on ta ise oma tegudega põhjustanud Hansu terve mõistuse samm-sammulise hääbumise. Edaspidi kaovad Hansu unenäod ning neist saavad kõige tavalisemad hallutsinatsioonid.

Pärast Ingli ja Linda Siberisse saatmist asub Aliide koos oma mehe Martiniga elama isatallu. Selleks, et hoida Hansu võimalikult enda läheduses, kuid ühtlasi teda Martini eest varjata, ehitatakse Hansule laka peale peidik, kus ta päevast päeva hakkab oma aega veetma. Taolises olukorras ei saagi ükski inimene tervemõistuslikuks jääda. Tema vabadus on kadunud, Hansu painab ka teadmatus, mis on saanud Inglit ja Lindast. Seega näib ainsa lohutusena alateadvuse häiretest tingitud silmapete Ingi külaskäikudest. Hans arvab, et tema hallutsinatsioon Inglit suudab ravida, räägib temaga ja annab nõu, toob peavalurohtu ja süüa. Ingel hakkab Hansule kehastama pääsemisvõimalust, väljumist nii füüsilisest kui vaimsest ahistatusest: „Mõtlesime Inglise Linda üles otsida. Ingli abiga õnnestub see kindlasti, ükskõik kui kaua see ka aega võtab. Kuigi ma pole veel vaba, ent varsti olen ja mu süda on kerge nagu pääsuke. Varsti oleme kõik kolmekesi koos.“ (Oksanen 2009: 318) Tegelikuses läheb aga kõik teisiti.

Hans pole siiski ainuke, kellel esineb pettekujutelmi, ka Aliide kannatab väärkujutluste all. Tema painajaks on samuti Ingel ja põhjuseks kadedustunne. Aliidegi alateadvus kutsub esile arusaamu, mille puudub reaalne tagapõhi: „Enda asjade paigutamise tõttu tekkis majja tema ja Hansu ühise kodu tunne. *Meie kodu*. Liide oleks peaaegu nagu abikaasa.“ (Oksanen 2009: 158) Või teisalt: „Ainult Hansu kaudu oli Aliide olemas“ (Oksanen 2009: 165).

Ilmselt vaevab Aliidet kinnisideelisus, mis ei lase tegelikkust selgelt tajuda. Siit edasi võib liikuda Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ ainsa hallutsinatsioonini, mille eristamine kujutlusest näib olevat raskendatud.

Jan Kaus (2008: 182) kirjutab, et Ene Mihkelsoni „Katkuhaud“ minategelane küll nimetab toimunut „hallutsinatsiooniks“, kuid esitab ühtlasi küsimuse, kas tegelikult pole pigem tegu kujutlusega, tahte ja võimega kujutleda, kuidas asjad olid. Teada ja mäletada on võimatu. Samuti polnud see fantaasia, selleks on nähtul liialt palju seoseid toimunu ja tõega. (Kaus 2008: 182) Ene Mihkelsonil endal on loodud sellise nähtuse kirjeldamiseks paradoksi sisaldav liitsõna *tõelusekujutus* (Mihkelson 2007: 133). Ühelt poolt sisaldab see viiteid reaalselt toimunud sündmustele, teisalt osutab see siiski väljamõeldisele. Paradoksaalne on aga tõsisasi, et hallutsinatsiooni nägemise hetkel ei tea veel jutustaja, mis tähendus sellel paigal on, kus ta alateadvus nägemuse esile kutsus. Alles hiljem selgub Kaata jutust, mis kohaga tegemist oli. Seletus tundub olevat veelgi ebareaalsem kui juhtumise: „Nende meeleheitlik pääsemissoov jäi õhku mind ootama ja kui ilmus sama närvikombinatsiooniga inimene, sattusid meeleolud resonantsi, nii või? (Mihkelson 2007: 237) Siiski ei saa eitada, et kuskilt mingite impulsside ajal seos reaalselt toimunud sündmusega tekib. Võimalik, et see on üks nendest hetkedest, kus minategelase alateadvuses on mälestus vanemate haarangust säilinud, kuid ta ei suuda seda endale teadvustada, mälestus pole sinnamaani olnud teadvusele kättesaadav.

Näib, et unenägu on nii Ene Mihkelsoni romaanis „Katkuhaud“ kui ka Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ kahetine toime. Ühelt poolt need justkui vabastaksid kuidagimoodi tegelasi ja annavad vastuseid küsimustele, teiselt poolt tekitavad unenäod paineid ning viivad vaimse tervise häireteni. Seega peavad mõlema teose tegelased lõppkokkuvõttes ikkagi leppima saatuse paratamatuse ning resignatsiooniga, kuna „Elu ümberjutustamine ei ole isegi und appi võttes võimalik, sest ka siis, kui suudaksime möödunud kõige võimaliku täiusetootlusega sõrmitsedes liikuda hetkelt hetkele, jääb välja midagi, alati jääb välja midagi, mis sõnastamisele ei allu“ (Mihkelson 2007: 140).

KOKKUVÕTE

Ene Mihkelsoni romaan „Katkuhaud“ ning Sofi Oksaneni romaan „Puhastus“ räägivad kumbki traagilise loo ühest eesti perekonnast. Selle kõrval pole see vähem eesti rahvuse mahasalatud mineviku avalikkuse ette toomine. Ühtlasi rõhuvad romaanid mäluksuuri puudulikkusele. Mõlema teose traumaatiline tuum toetab Aili Aareleid-Tarti (2006: 50) väidet, mis räägib konfliktist kahe erineva rahvuse vahel, kus üks rahvus on läbi viinud agressiooni ning kahjustanud teise identiteeti. Kuna kultuuritrauma loomis on palju osalisi, pole alati võimalik sündmusi adekvaatselt meenutada. Selle tagajärjena tulevad esile paljud lood ja valesimäletamised, mille eesmärgiks on teravdada või kustutada mälestusi. (Aareleid-Tart 2006: 49) Sellest lähtuvalt tõusevad mõlemas teoses esile vastamata küsimused, teeseldud valesimäletamised, mis häirivad ühel või teisel viisil tegelaskujude psüühilist tasakaalu.

Nii Ene Mihkelsoni romaani „Katkuhaud“ kui Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ näib taustaliinina läbivat vaimse ning füüsilise vägivalda temaatika ning selle mõju nii üksikindiviidile kui rahvusele tervikuna. Ene Mihkelson keskendub ennekõike vaimset laadi kahjustumise kujutamisele, kuigi on tuntav, et ka füüsiline sõjavägivald ning metsavendluse traagilised tagajärjed varjutavad romaanikangelaste saatusi. Sofi Oksanen rõhub peale eelnimetatu veel naiste kallal tarvitatud füüsilisele vägivaldale ning sellest tulenevatele otsustele, mille vastu võtmine tundub olevat taolises olukorras paratamatu. Samuti on Sofi Oksanen rohkem tähelepanu pööranud erinevatele viisidele, kuidas esile tuua romaani läbivat hirmu atmosfääri ning selle mõju tegelastele. Ene Mihkelson soovib näidata toonases ühiskonnas kehtinud normi, mis ei lubanud muuhulgas hirmu kui sellist üldsegi tunda. Sellele vaatamata võib kartust ning ängi peidetult tajuda kogu teose vältel.

Ene Mihkelson keskendub oma teoses „Katkuhaud“ paljuski mälu ja mäletamise eri tahkudele. Sofi Oksaneni romaanis „Puhastus“ näib taotluseks olevat ennekõike varjatud mineviku sündmuste esiletoomine, kuigi mäletöö erinevaid nüansse võib kohata sealgi.

Tõukejõu määlulünkade täitmiseks saavad nii „Katkuhaua“ minategelane kui ka „Puhastuse“ Zara soovist leida vastuseid neid painavatele küsimustele. Ühtlasi üritatakse võimalike vastuste kaudu iseenda identiteeti määratleda. Esile tuleb ka unustamise võimalikkus ning võimetus, mis osutuvad vastuolulisteks nähtusteks, kuna need, kes peaksid unustama, pole selleks võimelised ning need, kes unustavad, ainult arvavad end selleks suutelised olevat. Ühtlasi on tegelasi, kes unustavad nendega juhtunu hetkelise afektiseisundi tagajärjel. Pärast mõningast rahunemist hakkavad aga sündmused taas meenuma. Mäletamisprotsessid ise toetuvad mõlemas romaanis valelikkusele, fantaasiale, kujutlustele, mistõttu esinevad räägitavad lood paljudes versioonides. Ühelt poolt soodustab taolist käitumismustrit hirm jääda üksi kui ka häbi oma mineviku ees. Teisalt kardetakse kaotada usaldusväarsust ning sellest tulenevalt võimalust saada vastuseid küsimustele. Seega liiguvad teoste tegelased üsnagi katkendlikul määlumaastikul.

Kui Ene Mihkelsoni „Katkuhauas“ üritatakse unenägude kaudu jõuda määlulünkade täitmiseni, siis Sofi Oksaneni „Puhastuses“ esindavad unepiltide seeriad pigem psüühilisest häiritusest, ängistusest ning vabaduse puudumisest tulenevaid sümptomeid, mis aste-astmelt liiguvad normaalse une nägemiselt hallutsinogeensete ilminguteni. Siiski mitte alati pole Sofi Oksaneni tegelased võimelised und nägema, sageli kannatavad nad ka unetuse all. Seda soodustab pidev hirmu tundmine. Juhul kui und nähakse, räägitakse alati luupainajatest, mitte tavalistest, ilma häiriva komponendita unenägudest. Seevastu Ene Mihkelsoni minajutustajale on uni põgenemisvõimalus teda painavast reaalsusest. See on seisund, kus näivad sõnastuvat tegelikkuses kättesaamatud vastused. Siiski peab ühel hetkel „Katkuhaua“ jutustaja mõõnma, et ka uni ei tee lõpuni vabaks. Ühtlasi ei ole alati selge, kas tegelased, ennekõike Sofi Oksaneni „Puhastuses“, näevad unenägusid või nägemusi. Täenduslikena neid ilminguid igatahes tõlgendatakse. Samuti tuleb mõlema romaani kangelastel ette hallutsinatsioone.

Kummagi romaani lõpp ei too, kõigele vaatamata, vabanemist painetest ega anna ammendavaid vastuseid. Loodetud tulemuseni ei jõuta, tegelased peavad alistuma ning leppima resignatsiooniga. Ene Mihkelsoni „Katkuhaua“ minategelane tunnistab romaani viimases lauses: „Varjutus oli minu enese sees ega pääsenud välja“ (Mihkelson 2007: 320). Teisalt Sofi Oksaneni „Puhastuse“ Aliide leiab ennast ikkagi paratamatu reaalsuse ees:

„Ingel tuleb tagasi ning Aliide ei suuda seda enam takistada“ (Oksanen 2009: 290). Kõik nende püüdlused on määratud võtma teistsuguse suuna, kui algselt loodetud ning kavandatud. Samuti ei ole kummaski teoses väljaöeldud tõesed vastuste otsijaile ootuspärased.

Nii Ene Mihkelsoni „Katkuhaud“ kui ka Sofi Oksaneni „Puhastus“ jätavad õhku rippuma küsimusi, võimalikke lahendusi ning teatavat pinget. „Katkuhaua“ lõpulehekülgedel jääb kõlama nii aimdus eelseisvatest muutustest maailmakorralduses: „Tundsin, kuidas kaugel idas jõudukoguva impeeriumi kahe peaga vapikotka vari valvas kui hiiglaslik tunnimees minu ja mu võõrustajate tulevikku“ (Mihkelson 2007: 317) kui ka pettumusmeeleolud, kuna püüdlused leida õiglane lahendus on nurjunud. „Puhastus“ jätab aga lugejale lahtisi otsi Zara ning tema ema ja vanaema saatuse kohta, kuna Aliide elu leiab ettemääratud otsa. Zara puhul võib aimata, et tema elus on ees ootamas muutuste aeg.

KIRJANDUS

- Aarelaid-Tart, Aili* 2006. Cultural Trauma and Life Stories. Kikumora Publications a 15. Helsinki : University of Helsinki.
- Adamson, Jaanus* 2009. Mäluravi. – Vikerkaar nr 10–11, lk 75–83.
- Caruth, Cathy* 1995. Introduction. – Trauma: Explorations in Memory. Toim. Cathy Caruth. Baltimore, London : John Hopkins University Press, pp. 3–12.
- Caruth, Cathy* 1996. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore, London : John Hopkins University Press.
- Freud, Sigmund* 2007. Unenägude tõlgendamine. Tõlk. Anne Lill ja Mari Tarvas. Tartu: Tänapäev.
- Jung, Carl Gustav, Marie-Louise von Franz, Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffé* 2005. Inimene ja tema sümbolid. Tõlk. Pille Varmann, Raul Kilgas ja Ivar Männamaa. Tallinn: Eesti C. G. Jungi Analüütilise Psühholoogia Selts.
- Kaus, Jan* 2008. Kui ei saa/suuda/taha/pole võimalik mäletada, siis kujutle. – Vikerkaar nr 1–2, lk 177–182.
- Kirss, Tiina* 2005. Kiikudes Jakobi redelil: unenäod ja sisekroonika Ene Mihkelsoni proosas. – Päevad on laused. Ene Mihkelson. Toim. Arne Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- der Kolk, Bessel A. van ja Onno van der Hart* 1995. The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma. – Trauma: Explorations in Memory. Toim. Cathy Caruth. Baltimore, London: John Hopkins University Press, pp. 158–182.
- Koskela, Lasse* 2008. Modernissa tragediassa ei ole katharsista? – Parnasso nr 3, s. 66–67.
- Laanes, Eneken* 2009. Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. Doktoriväitekiri. Oxymora 6. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Laitila, Anu* 2008. Häpeän häkistä ulos. – Nuori Voima nr 5, s. 58–59.

- Laub, Dori* 1995. Truth and Testimony: The Process and the Struggle. – Trauma: Explorations in Memory. Toim. Cathy Caruth. Baltimore, London: John Hopkins University Press, pp. 61–75.
- Mihkelson, Ene* 2001. Ahasveeruse uni. Tallinn: Tuum.
- Mihkelson, Ene* 2007. Katkuhaud. Tallinn: Varrak.
- Mihkelson, Ene* 2009. Inemise sisu: Ene Mihkelson. Intervjueeris Urmas Vadi. – Vikerkaar nr 6, lk 86–93.
- Oksanen, Sofi* 2009. Puhastus. Tõlk. Jan Kaus. Tallinn: Varrak.
- Rossi, Riikka* 2009. Tule takaisin, väärinymmärretty realismi! – Kritiikki. Nuoren Voiman kirjakatsaus I, s. 7–14.
- Tomberg, Jaak* 2009. Kirjanduse lepitav otstarve. Doktoriväitekiri. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

TRAUMATIC MEMORY AND ANGST OF DREAMING IN ENE MIHKELSON'S NOVEL "KATKUHAUD" AND SOFI OKSANEN'S NOVEL "PUHASTUS". SUMMARY

The title of this present bachelor thesis is "Traumatic Memory and Angst of Dreaming in Ene Mihkelson's Novel *Katkuhaud* and Sofi Oksanen's Novel *Puhastus*". *Katkuhaud* (*The Grave of Plague*) by Ene Mihkelson was published in 2007 and *Puhastus* (*The Purge*) by Sofi Oksanen in 2008 in Finland and a year later in Estonia. Ene Mihkelson was given Prose Award of the Estonian Cultural Endowment's Literature Foundation and A Literary Award named after A. H. Tammsaare for her novel *Katkuhaud*. Sofi Oksanen has been awarded with many prestigious literature awards such as Finlandia, Runeberg, Waltari ja Nordic Countries Council Award.

The aim of this work is to analyze how in these novels the violent events during World War II and years after that up to the recent past start to influence the characters and how traumas are related to these violent actions. It is also observed how fear is manifested and what kind of influence it has on the characters. The present bachelor thesis also tries to analyze how fear and memory are related to each other. It comprises the difficulty and distinguishing aspects of the process of remembering. The possible solution to this traumatic memory problem is based on the interpretation of dreams and different hallucinations. The aim is not to reach certain answers but offer possible interpretations why authors think that these themes are important enough to write a book about them.

This bachelor thesis is divided into four parts. The first chapter talks about theories of trauma and dreaming. It is based on Aili Aareleid-Tart's scientific research *Cultural Trauma and Life Stories* (2006), Cathy Caruth's book *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* (1996), on a compendium of articles called *Trauma: Explorations in Memory* (1995) which was edited by Cathy Caruth. It also uses Sigmund Freud's *Die*

Traumdeutung (The Interpretation of Dreams) and Carl Gustav Jung's *Der Mensch und seine Symbole (Man and His Symbols)*. The second chapter consists of descriptions of violent events and traumas. It shows how fear affects persons' destinies. The third part of this work shows memory functions and the possibility of intentional amnesia. The fourth chapter deals with the problems of dreaming and hallucinations.

Although, neither of these novels end in a purge the characters of Ene Mihkelson's *Katkuhaud* and Sofi Oksanen's *Puhastus* do not experience catharsis. There are too many questions that never get the right answer. It is intuitive that certain tension stays in the atmosphere. The main character of the novel *Katkuhaud* has reached a dead end and has to confess that the only thing she has achieved is an eclipse. One of the main characters in *Puhastus* the young girl Zara has the most potential to move on with her life and tell the stories of the past and the present. But the price she pays is too high.

The amount of the disserted material was wide but only these were chosen which one way or another stood out. So this present bachelor thesis does not comprise all the aspects of the two novels. But it has attempted to reflect the main problems.